

OSMANLI MAHALLESİ SOSYAL KONTROL VE KEFALET SİSTEMİ

Tahsin ÖZCAN*

Bu makalede klasik dönem Osmanlı şehir hayatının temel birimi olarak kabul edilen mahalledeki beşeri ilişkiler etrafında oluşturulan oto-kontrol mekanizması ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kefalet müessesesinin işleyişi ile ilgili hususlarda bazı tesbitler yapılmaktadır. Konu arşiv belgelerine bağlı olarak örnekler etrafında ortaya konulmakta, müessesenin işleyişinde rol alan belli başlı aktörler tesbite çalışılmaktadır.

Osmanlı mahallesi hakkında klasikleşmiş olan "aynı mescidde ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimidir"¹ şeklindeki mahalle tanımı daha çok ikamet mahallelerine uymaktadır. İnalçık, tarifi Gayr-i Müslimleri de içine alacak şekilde genişletmektedir: "Mahalle, bir mescid, kilise ya da sinagog etrafında yerleşen ve kendine özgü bir kimliği olan organik bir birlik, bir topluluktur (community)."² Her iki tanım da ifade edildiği gibi, mahalle halkı aynı ibadet mahallinde, yani mescid, kilise ya da sinagoda ibadet etmekte, dini bir topluluk, yani bir "cemaat" teşkil etmektedir.

Gerçekten de Osmanlı mahallesindeki beşeri münasebetler ve muhtelif kurumlar tahlil edildiğinde, mahalle halkının cemaat tarzında bir yaşama ve ictimai ilişki şekillerine sahip olduğu görülmektedir. Mahalle ahalisini, birbiri ile yekvücut olmuş, aynı ortak kaderi paylaşan, ortak hakları ve sorumlulukları bulunan bir topluluk şeklinde tanımlamak yanlış olmayacaktır. Aynı şekilde, mahallelerin insan yaşamı için, yüzyüze ilişkide bulunarak³ tanışıp görüşebileceği, karşılıklı sosyal ilişkilerde bulunup bunun getireceği sorumlulukları yüklenilebileceği optimal bir beşeri çevre⁴ oluşturduğu söylenebilir.

* Dr.,TDV. İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul. tahsinozcan@hotmail.com

¹ bkz. Özer Ergenç, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.145; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler* 1, ed. Vecdi Akyüz, Seyfettin Ünlü, İlke Yayınları, İstanbul 1996 içinde, ss.407-417, s.408.

² Halil İnalçık, "İstanbul" maddesi, *The Encyclopaedia of Islam*, (new edition/EI²) IV, Leiden 1978, ss.224-248, s.234.

³ bkz. Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, s.85. Burada Halep, Şam, Kahire gibi şehirler dikkate alınarak mahallelerin küçük bir köy büyüklüğünde ve ortalama nüfusunun bin veya bin iki yüz civarında olduğu kaydedilmektedir.

⁴ bkz. Dale F. Eickelman, "Is There An Islamic City? The Making of a Quarter in a Moroccan Town" *International Journal of Middle East Studies* (IJMES), V/3 (June 1974), ss.274-294, s.287; Turgut Cansever, "Osmanlı Şehri", *Ev ve Şehir Üzerine Düşünceler*, İnsan Yayınları, İstanbul 1994 içinde, ss.115-133, s.130

Mahalle bazında oluşturulan birtakım kurumlar, mahalle halkının kuru bir kalabalık olmayıp kendi kaderi üzerinde söz söyleyebilen, gerektiğinde olayların seyrine müdahale edebilen bir topluluk olduğunu göstermektedir. Mahalle halkı, mahallenin yönetimi, emniyeti, temizliği, bakımı gibi hususların yanında, mahallenin altyapı ihtiyaçlarının giderilmesi, ahaliden ihtiyaç içinde bulunan kişilerin görüp gözetilmesi gibi hususlardan da sorumludur.⁵

I. MAHALLE HALKINI KİMLER OLUŞTURUR

Mahallede kimlerin yaşadığı, yani mahalle halkını oluşturan insanların nasıl bir araya geldiği hususuna farklı izahlar getirilmektedir. Din unsuru bunlardan en çok zikredilenidir. Faroqhi, Osmanlı tebaasının kendisini tanımlamasında dini aidiyetin etnik aidiyete göre çok daha belirleyici olduğu gibi, yönetimin de tebaasını dini ölçülere göre sınıflandırdığını kaydetmektedir.⁶ İnalçık da, mahallenin oluşumunda etnik unsurların değil, dinin merkezi rolü üstlendiğini belirtir.⁷ Bu açıdan bakıldığında mahalle halkının genellikle aynı dine mensup olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Osmanlı şehirlerinde müslüman ahalinin ikamet ettiği mahallelere ilaveten gayr-i Müslimlerin de kendilerine ait mahalleleri bulunmaktadır. Ancak, müslümanlar ile gayr-i Müslimlerin bir arada yaşadıkları mahalleler de görülebilmektedir.⁸ Ancak, bu birlikteliğin zaman zaman problemlere yol açtığı, bunun bir sonucu olarak da farklı dinlerde insanların bir arada bulunmasının pek de istenmediği anlaşılmaktadır. Zaman zaman, müslüman mahallelerinde ve özellikle mescid civarında Gayr-i Müslimlerin oturtulmaması konusunda yetkililerin ihtar edilmeleri dikkat çekicidir.⁹ Bu hususla ilgili fetvalar incelendiğinde de, özellikle müslüman mahalle-

⁵ bkz. Cansever, "Osmanlı Şehri", s.124

⁶ bkz. Suraiya Faroqhi,, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Çev: Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s.46.

⁷ bkz. Halil İnalçık, "Istanbul: An Islamic City" *Journal of Islamic Studies*, 1(1990), ss.1-23, s.18. Lapidus, etnik ayrılığın dini ayrımdan sonraki bir merhale olduğunu, din esaslı ayrışmadan sonra her dini grubun kendi içinde de etnik veya mezhep esasına göre tekrar ayrıştığını belirtmektedir. bkz. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, s.85 v.d. Mahallelerin oluşumunda etnik aidiyeti ön plana çıkaran izah tarzları için bkz. André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev: Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s.89. Georges Marçais ikamet mahallelerinin çoğunlukla etnik yapısı ile tebarüz ettiğini kaydetmektedir. bkz. Janet L. Abu-Lughod, "The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle East Studies* (IJMES), 19(1987), 155-176, s.156. İslam şehirlerinin bir özelliği olarak zikredilen dinsel ve etnik kökenlere göre semtlere ayrılmanın Osmanlı şehirleri için de doğru olduğu kaydedilmektedir. bkz. Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s.145. İstanbul'daki gayrimüslimlerin yerleşim şekli ve dağılımı hakkında bkz. Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, Eren Yayınları, İstanbul 1991, s.48 v.d.

⁸ Örnek olarak bkz. Mehmet İpşirli, "XVII. Asır Ortalarında Tokat Şehri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987, ss.57-80, s.64 v.d.'de yer alan tablo. Avarız defterlerinden hareketle Tokat ilindeki mahallelerin sıralandığı ve avanz vergilerinin tesbit edildiği bu tabloda müslüman mahalleleri yanında hristiyan ve yahudilere ait mahalleler de yer almaktadır. Bunlardan Dıraz mahallesi ise hem müslim hem de gebran (Hristiyan) mahallesi olarak iki kere kaydedilmiş, yine Mihmad Hacıb mahallesi tabloda, müslim ve zimmi olarak iki kere yer almıştır. Manisa'da ise 1531 ve 1575 yıllarında gayrimüslimlerin ayrı bir mahalle teşkil edecek sayıya ulaşmadıkları; sadece vakıf odalarda ya da müslüman mahallelerinde yaşadıkları belirtilen yahudilerin bir cemaat olarak kaydedildikleri görülmektedir. bkz. Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.48-51.

⁹ bkz. Ahmed Refik, *Onbirinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı* (1592-1688), Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s.53-54; Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı* (1689-1785), Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s.30-31.

lerinde Gayr-i Müslim unsurların çoğunluğu sağlayacak hale gelmesinin istenmediği ve buna yol açabilecek gelişmelerin engellendiği anlaşılmaktadır.¹⁰

Mahalle içinde bir statü farklılaşmasının oluşmadığı, değişik zümrelerden, zengin-fakir her seviyeden ailenin farklı büyüklükteki konutlarda yanyana yaşadıkları görülmektedir.¹¹ İslam şehirleri hakkında yapılan araştırmalarda, mahalle halkının ekonomik, dini ve sosyal hayatının mahalle içinde belirgin bir sınıflaşmaya yol açacak derecede farklılaşmadığı, ilim adamı, tâcir, zanaatkar ve devlet memurlarının aynı mahallede bir arada yaşadıkları kaydedilmekte; ancak, mahalleler arasında şehrin merkezinden dışına doğru gidildikçe, ya da sur dışına çıkıldıkça nisbi bir fakirleşmenin hissedildiği de belirtilmektedir.¹²

Din unsuru ile etnik kökene ilaveten mahalle halkı arasında yakın akrabalık bağlarının bulunması da tabiidir.¹³ Dolayısıyla zikredilen bu tezlerin bir hülâsası olarak, bir mahallede ikamet eden insanların birbirleri ile hem dini hem etnik açıdan, hem de akrabalık bağlarıyla irtibatlı oldukları söylenebilir.¹⁴ Buna bir de dönemin yaygın bir kurumu olan kölelik ilave edilmelidir. Mahalle halkı ile etnik bir bağı olmamakla birlikte, kendilerini azad eden eski sahipleri ile azad edilmekten dolayı tesis edilen hukuki birtakım bağlarının¹⁵ bulunduğu azadlı köleler de bu topluluğun zikredilmesi gereken bir parçasını oluşturmaktadır.

¹⁰ Konuyla ilgili Ebussuud Efendi'nin fetvaları şöyledir:

"Zeyd-i yahudi mahalle-i müsliminde vâki olan mülk dânnı yahudiye bey' etmek istedikte, müslümanlar yahudiye bey' ettirmeyip 'elbette müslime bey' eyle' demeye kâdir olurlar mı? Elcevap: Olurlar, bey' etmek ile cemâ'at az kalmak lâzım olursa. Amma bahası ile bey' ettirilir." nakleden: M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları İşığında* 16. Asır Türk Hayatı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983, s.94.

"Bir mescidin etrafında asla müslüman evi kalmayub kefer ihâta eyleseler, imam ve müezzin mahzâ vazifeleri için, varub mescide imamet edüb ve ezân verüb namaz kılsalar, aldıkları vazife [ücret] helâl olur mu? El-cevab: Ol evleri bahâları ile cebr ile müslümanlar alurlar; te'hîr olunmak câiz değildir. Muktezay-ı şerî'at-ı şerife budur. Bunun üzerine emr-i Sultânî dahi vârid olmuştur. Hâkim aslâ te'hîr etmeyüb mübâşeret etmek lâzımdır." b kz. Ebussuud Efendi, *Ma'ruzat*, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* IV, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1992 içinde, ss. 35-59, s.36.

Hemen hemen benzer görüşler serdeden Şeyhülislam Abdürrahim Efendi'nin fetvaları için b kz. Menteşizâde Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ Abdürrahim I*, Darü't-Tibâa el-Âmire, İstanbul 1243, s.81 v.d.

¹¹ b kz. İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri", *İslam Geleneginden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler I* içinde, ss.355-371, s.358.

¹² b kz. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, s.87. Tekeli, mahalle içinden çok, mahalleler arasında dini ve etnik gruplara göre bir saygınlık sıralaması görüldüğünü, müslüman mahallelerinin içkale çevresinde yoğunlaştığını kaydetmektedir. b kz. Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri", s.358.

¹³ Cohen ve Lewis tahrir defterlerinden hareketle bu nevi ilişkilere işaret etmektedirler. b kz. Amnon Cohen, - Bernard Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton University Press, Princeton 1978, s.37. Ayrıca b kz. Eickelman, "Is There An Islamic City? The Making of a Quarter in a Moroccan Town", s.283 v.d.

¹⁴ İslam şehirlerindeki mahallelerin teşekkülünü bu açıdan izah eden bir değerlendirme için b kz. Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.134-135.

¹⁵ Velâ-ı itaka olarak adlandırılan bu hukuki bağa göre azad edilen kişinin vârisi bulunmadığı takdirde kendisini azad eden kişi ona mirasçı olur. Ayrıntılı bilgi için b kz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu* IV, İstanbul t.y., s.68. Benzer bir ilişki de mühtedilerle buna vesile olan kişiler arasında tesis edilmektedir ki buna da velâ-ı mevâlât denilmektedir. b kz. Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları* (1472-1909), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s.74-75. Konuyla ilgili fıkhi ahkam için b kz.

.....

Mahalle halkının teşekkülüne etkisi olan bir başka faktör de, mesleki ilişkilerdir. Ticari mekanlarda aynı meslek grubunda olan kişilerin dükkanları bir arada bulunduğu gibi, ikamet ettikleri evlerinin de o mesleğin adı ile anılan bir mahalle teşkil ettiği görülebilmektedir. Bu açıdan mahallenin "bütün yerleşiklerinin katıldığı bir tarikatın ya da bir loncanın veya bir milletin yerel birimi olarak" düşünülebileceği kaydedilmektedir. Ancak, dini ve mesleki ayrışma, kesin ve zorunlu bir durum olmaktan ziyade, tabii bir gelişimin sonucu olup, bunun aksi de vaki olabilmektedir.¹⁶

Görüldüğü gibi, mahalle halkı tesadüften ziyade tabii bir şekilde, dini ve/veya etnik bağlarla birbirine bağlı, aralarında akrabalık ya da benzeri ilişkiler de bulunan bir topluluktur. Bu topluluğun oluşturduğu mahalle temel bir yönetim birimi olarak kabul edilmiş; mahalleye mensup olan kişiler tahrir defterlerine ve diğer resmi kayıtlara mahallelerine göre kaydedilmişlerdir.¹⁷ Kadı sicillerinde, adres tesbiti için de kişilerin hangi mahalle ya da köye mensup olduklarının kaydedilmesi yeterli görülmüştür.¹⁸

Herhangi bir şekilde teşekkül etmiş bulunan bir mahallede ikamet eden topluluk mensuplarının birbirlerine karşı birtakım sorumlulukları üstlendikleri görülmektedir ki bu, mahalle halkının birbirine kefil olması şeklinde tezahür etmektedir. Mahalleye sonradan dahil olan kişilerin de belirli bir deneme süresinin sonunda, yine kefalet müessesesi vasıtasıyla topluluğa entegre edildikleri görülmektedir. İnalçık bu sürenin genellikle dört yıl olarak uygulandığını kaydetmektedir.¹⁹ Ancak, bazı örneklerde İstanbul gibi yerleşim yerlerinde bunun beş yıl olarak uygulandığı da görülmektedir.²⁰ Kanunnamelerde ise 10-15 yıllık süreleden söz edilmektedir. Dolayısıyla farklı dönem ve bölgelerde, ihtiyaca göre çok daha farklı sürelerin uygulanmış olmasının ihtimal dahilinde olduğunu söyleyebiliriz.

2. KEFALET MÜESSESESİ

Genellikle mali kefalet şeklinde anlaşılrsa da, kefalet kavramı daha geniş bir anlam taşır. Ortak bir yaşam ya da faaliyet alanı bulunan kişilerin birbirlerine karşı muhtelif sorumlulukları paylaşmasını ifade eden kefalet müessesesi, daha çok zenaat ve ticaret ehli arasında yaygınlık kazanmıştır. Mamafih, Osmanlı şehirlerinde de benzer bir kefalet sisteminin kurulduğu ve her mahallede, fertlerin birbirlerine kefil olduğu, yani birbirlerinin "salâh ve istikamet üzere" olmalarını sağlamayı taahhüt ettikleri, içlerinde "yaramaz kimesne" bulunmadığını beyan ettikleri ve aksi bir durumun ortaya çıkması halinde de bunun getireceği sorumlulukları yüklenmeyi kabullendikleri görülmektedir. Konuyla ilgili bir örnekte, 974/1566 yılında Üsküdar'da bulunan on üç mahallenin ayrı ayrı kaydedildiği

İbrahim el-Halebi, *Mülteka'l-ebhur* II, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1989, s.176-177; el-Merğînânî, *el-Hidâye* III, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, s.303-307.

¹⁶ Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", s.407-409; Ergenç, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, s.50, 145-146.

¹⁷ Ergenç, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, s.147.

¹⁸ Sicillerde kişilerin isimleriyle birlikte mahalle veya köyleri de kaydedilmekte ve "falan mahalleden/köyden filan oğlu/kızı filan" denilmek suretiyle hem isim hem de adres tesbiti yapılmaktadır.

¹⁹ İnalçık, "İstanbul" maddesi, El²/IV, s.234.

²⁰ 987/1579 yılına ait bir hükümde beş yıldan beri İstanbul'a gelenlerin geldikleri yere gönderilmesi istenmektedir. bkz. Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı* (1495-1591), Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s.145.

ve her mahalle halkının "mecmûan birbirine kefil olup kat'â zükûran ve inâsan aramızda yaramaz kimesne yoktur dedikleri" sicile kaydedilmiştir. Ancak, bazı mahallelerde isim verilerek bazı şahıslara kefil olunmadığı da kayda geçirilmiştir.²¹

Kefalet müessesesinin Osmanlı mahallesinde yaşayan kişiler için hayati derecede bir ehemmiyete sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mahallelerde kefilsiz bir şahsın ikametine izin verilmediği gibi,²² herhangi bir şahıs hakkında şu veya bu sebeple bir soruşturma açıldığında ilk müracaat mercii, mahallede birlikte yaşadığı insanlardır. Mahalle halkının herhangi bir şahıs hakkındaki kanaati resmi otoriteler tarafından dikkate alınmakta ve hakkında verilecek hükümde bu kanaat önemli bir rol oynamaktadır. Şayet mahalle halkı kendisine kefil olur ve "iyi kimesne" olduğuna "doğruluk ve istikamet üzere" bulunduğuna şahadet ederse soruşturma büyük ihtimalle o kişinin lehine sonuçlanmaktadır. Bu nevi bir örnekte, subaşı tarafından kahpe olduğu gerekçesiyle kocasından boşanan bir kadın hakkında mahalle halkının iyiliğine şahadet etmesi üzerine bu yönde hüküm verildiği görülmektedir:

"Vech-i tahrîr-i hurûf oldur ki, nefsi-ü Üsküdar'da Lalezâr nâm hâtun meclis-i şer'a gelüp işbu Mehmed Subaşı kahbedir deyû beni erimden boşadı dedikte mezbûre Lalezâr'ın ahvali mahalle cemaatinden tefahhus olundukta imamı ve müezzini ve sâyir cemaati, mezbûre Lalezâr eyüdü eyü bilürüz deyû şehâdet ettiklerinde mezbûre Lalezâr'ın eyülüşüne ve...paklığa... hüküm olunup bi't-talep kayd olundu fi evâsıt-ı Şevvâl el-mükerrem sene 957. Şühûdü'l-hâl....."²³

Kefili bulunmayan kişilerin ise büyük bir töhmet altında kalacağı âşikardır. Bir örnekte, içki içtiği tesbit edilen bir şahsa mahalle halkının kefil olmaktan vazgeçtikleri sicile kaydedilmektedir:

"Vech-i tahrîr-i hurûf Mahalle-i Gülfem'den Şîrmerd b. Abdullah'ı meclis-i şer'a ihzâr edüp el-ân fâsıktır bi'l-fiil şurb-ı hamr etmiştir dediği müşârun ileyh Şîrmerd'den suâl olundukta ikram ettiler dört-beş kadeh şarap içtim deyû cevap verücek mezbûr Şîrmerd'in dört-beş kadeh şarap içdim dediği ikrarı bi't-talep kayd-ı sicil olundu tahrîran fi evâyil-i Şevvâl el-mükerrem sene 957. Şühûdü'l-hâl....."

Cemî'i mahalle halkı mezbûr Şîrmerd el-ân fasıktır evinde bile fisk eder nefsi de kefil olmaz dediklerinde İskender nâm kimesne ben nefsi kefil olurum dediği ba'dehu subaşıya hüküm olundu bir kimesne gecede ve gündüzde evinde şurb-i hamr ide kefil olmaz ise müslümanlar ve cemaat kefil olmadılar ben de olmazım dedikte mezbûr Şîrmerd'e meclis halkı kefil olmayacak ma veka' tahrir olundu tahrîran fi evâyil-i Şevvâl el-mükerrem."²⁴

Kefalet müessesesinin tabii bir sonucu olarak ahalinin istemediği kişinin mahallede ikametine de izin verilmezdi. İnalçık, mahallelere evli kişilerin kabul edildiğini ve bekarların mahallelere yerleşmelerinin istenmediğini belirtmektedir.²⁵ Bu hususla ilgili bir

²¹ İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:29, v.187a.

²² İstanbul mahallelerinde kefilsiz adam oturtulmamasına dair İstanbul, Galata ve Üsküdar kadılarına gönderilen 9 Zilhicce 987/1579 tarihli bir hüküm için bkz. Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı* (1495-1591), s.145-146.

²³ İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:15, v.84a/3.

²⁴ İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:15, v.82a/2-3.

²⁵ bkz. İnalçık, "İstanbul" maddesi, El²/IV, s.236.

örnekte, Galata kadısına gönderilen bir hükümle, Galata ve Tophane'de yerli ve evli olmayan Rum ve Ermenilerin kefile verilmeleri istenmektedir:

"Galata kadısına hüküm ki Galata'da ve Tophane'de Rum ve Ermeni taifesinden niçeleri sakin olub peremeci ve bakkal ve hammal olub nice fesadlar eyleyüb yanlarına kalub kefilleri olmamağın firar idüb ol asıllar kefile virilmek lâzımdır deyu ilâm olunmagın anun gibi yerlü ve evlü olmayub ergen olub halen haricden gelmiş olanlar Galata su başısı marifetile kefile virilmek emir idüb buyurdum ki... vardukda bu hususa bizzat mukayyed olub nayibine itimad itmeyüb Galata ve Tophane'de anun gibi yerlü ve evlü olmayub ergen olub halen haricden gelmiş olan Rum ve Ermeni taifesin Galata su başısı marifetile görüb her birisin kefile virdirüb anun gibileri kefilsiz kodurmayasın Amma mukayyed olub kefil behanesile kimesneden bir akçe ve bir habbe alınmakdan ziyade hazer eyliyesin Söyleki ihmal olunmağla su başı ve nayibin ve sayirleri bu behane ile taifei mezbureden akçe aldıkları istima oluna sonra neticesi sana ayid olur Bilmedim ve işitmedim dimiyessin Arza muhtac olanı yazub bildüresin Fi 3 muharrem 1005."²⁶

Şayet mahallede ikamet eden bir kişinin tavır ve hareketlerinde kabul edilmez davranışlar ortaya çıkacak olursa, mahalle halkı o kişinin mahalleden çıkarılmasını isteyebilirdi. Bu durumda kadı huzurunda taraflar dinlenir, mahalleli haklı bulunursa o kişinin mahalleden ihracına hükmedilirdi. Ancak, bunun rastgele yapılmadığı, belli bir usul daire-sinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu gibi işlemlerin merkezinde ise mahalle mescidinin imamının bulunması dikkat çekicidir.

Mahallelinin isteği ile istenmeyen bir kadının mahalleden ihracı ile ilgili ilginç bir örnek Üsküdar mahkemesine ait sicillerde yer almaktadır:

"Vech-i tahrîr-i hurûf oldur ki, nefsi-i Üsküdar'da za'îmu'l-vakt olan Mehmed b. Yahya meclis-i şer'a Mehmed Paşa Mahallesi'nden Hasan b. Hızır'ın zevcesi olan Hümâ bint..... [metinde boş] ihzâr edüp üzerine takrîr-i kelâm kılup dedi ki Mustafa b. Şaban gece ile gelip kolun boynuna koyup öpüşürken görüldün dedikte mezbûre Hümâ'dan suâl olundukta inkâr ile cevap verücek mezbûr subaşından beyyine talep olunup mahalle-i mezbûreden Solak Şüca' b. Abdülhay ve Ramazan b. Hüseyin nâm kimesneler gece ile mezbûre Hümâ Hatun Mustafa b. Şaban ile kolların boyunlarına koyup öpüşürken gör-dük deyû şehadet edüp şahidân-ı mezbûrânın şehadetlerine mahalle-i mezbûre imamı olan Mevlana Hasan Halîfe b. Murad ve müezzin Hacı Kabil meclis-i şer'a gelüp işbu müşâru ileyhîmâ şahitler yarar ve müstakîm kimesnelerdir bizim üzerimize şehadet etse-ler kabul ederiz deyücek şahidân-ı mezbûrânın şehâdetleri hayyiz-i kabûlde vâki' olup mâ hüve'l-vâki' bi't-talep kayd-ı sicil olundu ff evâyl-i Muharremi'l-harâm sene 958. Şühûdü'l-hâl.....

Mezbûre Hümâ Hatun için Mehmed Paşa Mahallesi'nden bazı kimesne ve kasa-ba-i mezbûre halkından bazı kimesne kasaba-i Üsküdar'da biz duralın ya bu giderülsün meşhûre müteârefe hatundur bu hatuna civâne Hümâ derler nâmahremden rahatımız yoktur mahallesinden bir kimesne veya kasaba halkından bir kimesne eyüdüdür derseler

²⁶ Ahmed Refik, *Onbirinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı* (1592-1688), s.21-22. Anadolu şehirlerinde sıkça rastlanan ve şehrin ana kütesinden genellikle tabii engellerle ayrı bir yerleşim yeri görünümündeki "Şehreküstü" isimli mahallelerin de bu açıdan incelenmesi gerekmektedir. bilgi için bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Şelçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1990, s.128 v.d.

doğru..... kasabada kâzib olalım deyip badehû mezbûre hatuna bir kimesne kefil bulunmayup mezbûre hatuna doğrudur deyû bir kimesne kefil bulunmayıcak mâ veka' bi't-talep kaydı sicil olundu tahrîran fî evâyil-i Muharremi'l-harâm sene semân ve hamsîn ve tisa'mie. [958/1551] Şühûdü'l-hâl....."²⁷

Bir başka örnekte de, mahalle halkının evinde namahrem ile basılan bir kadın hakkında "bu mahallede ya ol dursun, ya biz duralım" diyerek ihraç talebinde buldukları görülmektedir:

"Vech-i tahrîr-i hurûf oldur ki, hâliyâ zaîmu'l-vakt olan Mustafa Bey meclis-i şer'a gelüp mahalle-i Geredeli'den Kaya bint Yunus nâm hatunun evinde namahrem kimesneler var deyû istima' edüp mahallenin imamı olan Muhyiddin Halîfe b. Rasûl ve müezzin olan İsa Fakih b. Ramazan ve sâyir cemaatten Süfî Mahmud b. Davud ve Mahmud b. Kemal ve Şahkulu b. Mustafa ve Mehmed b. Hızır ve Hamza b. Mustafa ve Halil b. Abdullah nâm kimesneler ile eve varup işbu Yusuf b. Abdullah nâm kimesneyi evinin içinde bulduk dedikte gibbe'l-inkâr zikr olan müslümanlar vech-i meşrûh üzere şehadet ettiklerinde ba'de't-tezkiye şehadetleri hayyiz-i kabûlde vaki' olup mu'cebiyle hükm olunduktan sonra mahalle-i mezbûre cemaatinden mezbûrenin ahvâli suâl olunduktan cevap verüp dediler ki, mezbûre Kaya'nın evine bundan gayri nâmahrem kimesneler gelüp gitmeden hâlî değildir eyü fiil üzere yürümez işi fisk ve fücûrdur mahallede ya ol dursun ya biz duralım dediklerinde mâ hüve'l-vâki' mahalle-i mezbûre cemaati talepleriyle sicil olundu. Şühûdü'l-hâl..... [sene 965]"²⁸

Üsküdar'da Şahinci diye bilinen Mehmed isimli bir şahıs hakkında cincilik yaptığı şeklinde vaki olan şikayette, namaz kılmaması ve cuma namazına bile gelmemesi gibi hususlar da dikkate alınarak mahalle ahalisinin "eyü kimesne değildir" diyerek kendisine kefil olmadıkları görülmektedir:

"Mahalle-i Sultâniye'den Kasab Ahmed hatunu....siye nâm hatun mahalle-i mezbûreden kuşçu demekle ma'rûf Mehmed nam kimesneden sâhib-i saâdet Paşa hazretlerine şekvâ edecek işbu Üsküdar zaîmi Kasım Bey mübâşeretle mezbûr Mehmed'in ahvâli teftîşine ferman olıcak imtisâlen li'l-emri'l-âlf mezkûr Mehmed meclis-i şer'a ihzâr olunduktan mezbûre....siye kibelinden zevci Ahmed takrîr-i dava kılup mezbûr Mehmed'den şekvâmız olup tahminen on yıl vardır ki Üsküdar sükuna varup cin ilmin bilirim deyû avrat ve oğlan ile enva'i hile ve hud'a ile kâr edinüp ezan okunduktan evine gidüp asla bir vakit namaz kılmaz târik-i salâttır haliyâ..... oldur..... zararı vardır eyü kimesne değildir dedikte gibbe's-suâl inkâr ile cevap verücek mahalle-i mezbûre halkından câbî Mustafa ve usta Ali b. Yusuf ve Mustafa b. Turhan ve berber İbrahim b. Malkoç ve mahalle-i mezbûreden cem'-i gafir mezbûr kuşçu Mehmed on yıl vardır ki..... namaz kıldığın görmedik ve cuma namazına dahî gelmez eyü kimesne değildir deyû şehadet ettiklerinde vâki' hal bi't-talep tescil olundu tahrîran fî evâsıt-ı Zilkadeti's-şerife sene 966 (1559). Şühûdü'l-hâl....."²⁹

Bazı durumlarda da durumun vehametini anlayan kişilerin mahallelinin müdahalesine imkan bırakmadan, kendiliklerinden mahalleyi terke razı oldukları görülmektedir:

²⁷ İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:15, v.95b/3-4.

²⁸ İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:20, v.22a/5.

²⁹ İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:20, v.125b/2.

"Vech-i tahrîr-i kazıyye budur ki, Geredeli mahallesinden Mehmed b. Mes'ûd el-imam ve Ali b. Mustafa ve Hamza b. Mustafa ve Kemal b. Yakub ve Mahmud b. Kemal ve dahî nice müslümanlar..... bint..... [metinde boş] müvacehesinde işbu mezbûrenin ahvâlinden mutazarrırlarız deyû yaramazlığından şekvâ ve ğalvâ ettiklerinde mezbûre hatun bi't-tav' ihtiyârı ile siz talep dahi etmesenüz derhal İslambol'da ev tutarım giderim dediği kayd olundu hurrira fî evâhir-i Cemaziyelâhir min şuhûr-i sene tis' ve sittin ve tis'amie. [969/1562] Şühûdü'l-hâl....."³⁰

Görüldüğü gibi, mahalle halkının kendisine kefil olmadığı kişilerin o mahallede barınması mümkün değildir. Bu gibi istenmeyen kişiler ya kendiliklerinden mahalleyi terk etmekte, ya da mahalle ahalisinin talebi ve/veya adlî mercilerin müdahalesiyle mahalleden çıkarılmaktadırlar. Kadı sicillerinde zikredilen kayıtlara benzer sayısız örnek mevcuttur. Bu gibi örneklerde mahalleden ihraç işlemi fiilen gerçekleştirilmese bile kayda geçirilmesi bile mahalle ahalisinin o şahıs üzerindeki sorumluluğunu ortadan kaldırması açısından önemlidir.

3. MAHALLE MESCİDİ VE İMAM

Mahalle yerleşim itibariyle genellikle bir mescid etrafında toplandı³¹ gibi, bu mescid mahallelinin en yoğun olarak kullandığı ortak mekanı teşkil etmektedir. Günde beş vakit cemaatle kılınan namaza mahallede bulunan ergenlik yaşındaki erkeklerin tamamının katılması beklenirdi. Cemaate gelmemeyi itiyad haline getiren kişi hakkında pek iyi düşünülmez, mahalleden çıkarılması dahi istenebilirdi. Evahir-i Muharrem 1130/Aralık 1717 tarihli bir hükümde "*târik-i salât ve şûrb-i hamr ve sair menâhîyi mürtekip*" olanların mahallelerinden ihracı istenmektedir.³² Yukarıda cincilik yaptığı için hakkında vaki olan şikayeti naklettiğimiz şahıs hakkında şahitlik yapan kişiler namaz kılmaması ve cuma namazına gelmemesi gibi hususları da kadı huzurunda özellikle vurgulamaktadırlar.

Mescid bünyesinde, namaz kılmanın yanında yapılan vaazlar ve sair şekillerde cemaatin eğitilmesi de sözkonusudur. Bu açıdan da mescidi bir eğitim kurumu olarak değerlendirmek gerekir. Ayrıca cemaatin ortak buluşma ve halleşme yeri olarak da mescid ve çevresinin önemli bir fonksiyon icra ettiği görülmektedir. Mescidin bu gibi fonksiyonları kahvehanelerin gelişip yaygınlaşmasıyla bu gibi mekanlara taşınmıştır.

Mescidle bağlantılı olarak imamın da cemaat içinde oldukça fonksiyonel bir kişi olduğu görülmektedir. Cemaate namaz kıldırmak ve diğer dini hizmetleri idare etmek imamın sorumluluklarından sadece bir tanesidir. Bunun ötesinde imam, mahalledeki her türlü ictimai faaliyetle bizzat ilgilenir, nikah merasimlerinde, doğum olaylarında, cenaze işlerinde mahallelinin hizmetine koşardı. İmamların mahallede dirlik-düzenliğin sağlanması, belirli ahlaki normların muhafazası gibi sorumlulukları da vardı.³³ Bu açıdan bakıldı-

³⁰ İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:22, v.167a/6.

³¹ Bu konuyla ilgili örnekler için bkz. Emecen, XVI. *Asırda Manisa Kazası*, s.51; Mescid ve camiler dışında zaviyelerin de mahallelerin kuruluşunda önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. bkz. Emecen, age, s.51-52.

³² bkz. BOA, Mühimme Defteri, Nr.126, s.269, nakleden: Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler I* içinde, ss.431-437, s.433.

³³ Evâhir-i Şevvâl 1138/1725 tarihli bir hükümde İstanbul kadısına hitaben bazı kadınların tesettüre uygun olmayan gösterişli kıyafetler giyerek israfa sebep oldukları, maddi imkanı bulunmayanların bunlara özendiklerinden

ğında, çarşı-pazarda *emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker*de bulunarak düzeni sağlayan muhtesibin ifa ettiği fonksiyonu mahallelerde imamların yerine getirdiği düşünülebilir. Bu çerçevede imamın vazifeleri arasında dini emirlerin ifasını teminle birlikte asayiş, zabıta ve beledî işler de sayılmaktadır.³⁴ Dolayısıyla imam, dini hizmetlerin yanında, resmi otoritelerle olan ilişkileri yürüten ve başta vergiler olmak üzere, mahalle halkının devlete karşı olan yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğinden de sorumlu olan bir görevli mahiyetindedir.³⁵

Güvenilir kişiliğinden dolayı, mahallelerdeki vakıfların idaresi (tevlıyeti) veya nezaretinin de çoğu zaman imamlara tevdi edildiği görülmektedir. Dolayısıyla imam, aynı zamanda mahallenin kasasını da idare eder, vakıfların kuruluş amaçlarına uygun şekilde işletilmelerini sağlardı.³⁶

Mescidde imamın yardımcısı olarak ezan okumak, müezzinlik yapmak gibi görevleri olan müezzinin ise mescid dışında diğer işlerinde de imama yardımcı olduğu, imam bulunmadığı durumlarda da nayibi olarak işlerin yürütülmesini sağladığı söylenebilir. Kethüda da daha çok vergilerin paylaşılması ve tahsili gibi işlerle ilgilenen bir görevlidir. Dolayısıyla, klasik dönem Osmanlı mahallesinde imamın hemen hemen yegâne otorite olduğu³⁷, kethüda ve müezzin gibi görevlilerin imamın yardımcısı konumunda buldukları söylenebilir.³⁸

geçimsizlik ortaya çıktığı ve durumun kocalarından ayrılmaya yol açacak dereceye vardığı kaydedilerek kadınların giymeleri gereken kıyafetin ölçüleri verilmekte ve bunun takibinin de imamlar vastasıyla yapılması istenmektedir. İMŞSA, İstanbul Kadılığı, Nr.7, s.57. Nakleden: Kazıcı, "Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi", s.434.

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazıcı, "Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi", s.435. İmamın sorumluluklarının sınırlarını tayin açısından ilginç bir örnek, kadın hapisanelerine imam evi denilmesidir. Bunun nedeni, kadınlar için ayrı hapisanelerin bulunmadığı dönemde, kadın mahkumların imamların evinde gözetim altında tutulmalarıdır. bkz. Mehmet Zeki Pakalın, "İmam Evi" maddesi, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* II, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1993, s.60.

³⁵ İnalçık, "İstanbul" maddesi, *EI²/IV*, s.234. Gayrimüslim mahallelerinde de benzer bir yapılanma olduğu, dini liderlerin mahalle halkının bütün işleriyle ilgilendiği gibi, idarecilerle ve adli makamlarla olan her türlü meselede de muhatap ve aracı konumunda oldukları görülmektedir. Örnek olarak bkz. Amnon Cohen, *Jewish Life under Islam Jerusalem in the Sixteenth Century*, HUP, Cambridge, Massachusetts 1984. Özellikle "The Leadership" başlıklı üçüncü bölümde mahalle temel alınarak ahalî arasındaki ilişkiler ile dini liderlerin rolleri tahlil edilmektedir.

³⁶ Örnek bir inceleme için bkz. Cem Behar, "Kasap İlyas Mahallesi İstanbul'un Bir Mahallesinin Sos-yal ve Demografik Portresi: 1546-1885" *İstanbul Araştırmaları*, 4 (Kış 1998), ss.7-110, s.66 v.d. Makalede kendisine verilen bu yetkiyi suistimal eden bir imam hakkında da ayrıntılı bilgi verilir.

³⁷ Doğan Kuban, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar imamın mahallenin hem dini hem 'seküler' başı olduğunu kaydeder: bkz. Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişimi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler" *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), ss.53-73, s.66. Arap şehirlerinde imamın fonksiyonunu mahalle şeyhleri ifa etmektedir. bkz. Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s.90; Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, s.92.

³⁸ Mahalle yönetimindeki bu anlayışın önemli bir değişikliğe uğramadan Tanzimat öncesine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. II. Mahmud döneminde imamların artan sorumlulukları yanında itibarlarındaki azalmaya da bağlı olarak 1245/1829'da muhtarlık ihdas edilmiş ve imamın birtakım vazifeleri muhtarlara tevdi edilmiştir. İnalçık, bu gelişmeyi yerel idarecilerin laikleşmesi yönünde atılan ilk adım olarak değerlendirmektedir. bkz. İnalçık, "İstanbul" maddesi, *EI²/IV*, s.234. Mamafih, muhtarlık ihdas edildikten sonra da imamın mahalledeki ağırlığı uzun zaman devam etmiş, muhtarlara bizzat mahalle imamı kefil edilmiş, mahalle halkına da muhtarlar kefil olmuşlardır. bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.327-328. Gayrimüslim mahallelerinde ise muhtara mukabil sayılabilecek ko-

Mahalle içinde bu derece fonksiyonel bir kişi olan imamların seçimi, şüphesiz rastgele olmamaktadır. İmamlarda, dürüst ve güvenilir bir kişiliğe sahip olmanın yanında, Kur'an okumayı bilmek ve gerekli dini bilgilere sahip olmak gibi vazifesini ifa edebilmesi için gerekli asgari birtakım vasıflar aranırdı.³⁹ Bu vasıfların neler olduğu hususunda vakfiyelerde zaman zaman ayrıntılı şartlar ileri sürülmektedir. Tavâşi Hasan Bey b. Abdullah'ın 964/1556 yılında düzenlenen vakfiyesinde imamın faziletli, kıraati düzgün, doğru, güvenilir ve diyanet sahibi olması gibi vasıflara haiz olması şart koşulmaktadır.⁴⁰ Fatih Sultan Mehmed'e ait vakfiyelerde imamın vasıfları daha tafsilatlı bir şekilde kaydedilmektedir:

"... ve sıfat-ı mezbure ile mevsuf muhtar-ı cemâat-i müslimîn olmak fazileti ile meşhur ve maruf salih-i deyyin, âlim-i mütedeyyin, vech-i münirinde nur-ı salâh rahşan ve cebhe-i dil-pezirinde subh-ı saadet fûruzan, mürteza-yi cemaat, câmi-i levazım-ı imamet, makbul-i hassu âm, mukteda-yi âmme-i halk olmağa salih iki nefer sâlih İmam tayin oluna."⁴¹

İmamların dini bilgilerin yanında güvenilir bir kişiliğe sahip olması ve edebe muğâyir bir davranışının bulunmaması gerekirdi. Bu açıdan kadıların imamları devamlı kontrol altında tuttukları, vazifesini gereği gibi yerine getiremeyenlerin vazifesinden alındığı kaydedilmektedir.⁴²

Mahalle halkı da gerektiğinde imamı kontrol eder ve istenmeyen durumları kadıya intikal ettirirlerdi. Dolayısıyla mahalle halkının istemediği bir kişinin mahallede imamlık yapması mümkün değildir. Konuyla ilgili bir örnekte, Üsküdar'da bulunan Hamza Fakih Mescidi cemaatinin imamın bekarlığından ve bazı davranışlarından şikayetle arkasında namaz kılmadıkları ve değiştirilmesini talep ettikleri görülmektedir:

cabaşlık vazifesinin eskiden beri mevcut olduğu anlaşılmaktadır. bkz. Çadırcı, age, s.328. Ayrıca bkz. Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, XXXIV/135 (Temmuz 1970), ss.409-420, s.410 v.d. Çadırcı, muhtelif örneklerden hareketle, muhtarlığın, imamlardan çok vergi tahsilinde ve sair resmi işlemlerde halka zulmeden âyanların yerini almak üzere ihdas edildiğini kaydetmektedir. İmamların muhtarlara kefil edilmesi de bu tezin daha tercih edilir olduğunun bir başka delilidir. bkz. a.g.m., s.411. ayrıca bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)" *Belleten*, LI/201 (Aralık 1987), ss.1215-1240, s.1236-1239.

³⁹ 25 Safer 985/1577 tarihli bir hükümde şikayet üzerine imam ve hatiplerin imtihan edilerek ehil olmayanların görevden alınması istenmektedir:

"İstanbul kadısına hüküm ki Hâlâ rikâbı hümayunuma nk'a sunulub mahrusei mezburede olan huteba ve eimmenin bazıları ehli ilim ve ehli Kur'an olmayub maharici hurufa riayet itmamekle şer'an iade olunmak lâzım olur deyu ilâm olunmağın umumen huteba ve eimmenin ahvalleri teftiş olunmasın emir idüb buyurdum ki vusul buldukda tehir itmiyüb darı kura şeyhlerinden bir ikisini meclisi şer'e getürdüb anların mahzarında huteba ve eimmenin ahvallerin dikkat ve ihtimamla teftiş ve tefahhus ve gereği gibi imtihan idüb ehli ilim ve salih ve mütedeyyin ve maharici hurufun riayetine kadir olub şerayiti hitabet ve imameti bilüb şer'an ehil ve hitabete istihkak ve liyakati olanları yerlerinde ibka idüb olmiyanların hitabet ve imametlerin alub müstahak olanlara tevcih ve arz eyliyesin" nakleden: Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı* (1495-1591), s.35.

⁴⁰ bkz. İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:18, v.36b-37b.

⁴¹ Kürkçüoğlu, Kemal Edip (nşr.), *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, İstanbul 1938, s.244.

⁴² Kazıcı, "Osmanlıda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi", s.432-433. 975/1567 tarihli bir hükümde bu hususla ilgili olarak şu ifadeler yer almaktadır:

"... Ve her mahallenin imamının eğer ilmi Kur'andır ve eğer diyanet ve istikametidir ahvalin görüb anın gibi muktedayi nas olmağa şer'an liyakatleri olmiyanları asla himayet itmeyüb yazub bildiresinki ref oluna..." nakleden: Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı* (1495-1591), s.39.

"Vech-i tahrîr-i sicil budur ki, kasaba-i Üsküdar'dan Hamza Fakih Mescidi cemaatinden Muhyiddin Halife ve Hayyât Ali ve oğlu İbrahim ve topçu Kara Hamza ve sipahi Mustafa Bey ve Hüseyin Bey ve Yusuf el-Abazî ve Karagöz Bey ve oğlu Mehmed ve Mestân Bey ve Mahmud ve Sinan Çelebi ve gayruhüm meclis-i şer'a hazırûn olup bes şekvâ eyleyüp dediler ki bazımız sipahi ve bazımız doğancı ve bazımız şehirlü olup mahallemiz içinde merhûm Hamza Fakih'in bir tatlı su kuyusu olup mahallemiz halkı andan sulanugelüp mahallemiz hâlî olmağla cariyelerimiz ve hizmetkârlarımız seferde olalım olmayalım kendüler alagelüp hâliyâ imamımız olan Cafer Fakih kuyuya karîb vakfın evinde olup mücerred olmağla odasında âyende ve râvende hâlî olmayup tavlî ve şetrañ oynarlar ve avratın dahi boşayıp tekrar teehhül etmeyüp odasında emreden ve mücerredden ve gayriden hali olmamağla cariyelerimiz ve hizmetkârlarımız sudan men' olunup ve bi'l-cümle imam-ı mezbûr mücerred ve mecrûh olup ardında namaz kılmazız tabiatımız iktizâ eylemez mezbûr Cafer müdâvemet-i imam olıcak olursa sizden şekvâ edüp cilây-ı vatan itmen mukarrerdir imdi bize bir imam gerekdir ki ölümüne ve dirimize bulunup tilâvet-i Kur'ân eyleye bu makûle mücerred kimesneyi biz evimize getüremeziz cümleden Hasan Fakih'in imametine razıyuz ve talep dahi eyledük dediklerinde cemaat-i mezbûrenin şekvâsı ve talepleri ğibbe't-talep sicil olundu tahrîran fî evâsıt-ı Evveli'r-rabıayn sene 957 [1550]. Şühûdü'l-hâl....."⁴³

Bir başka örnekte de, Bulgurlu isimli köy halkının şikayeti üzerine imamın görevinden ayrıldığı ve yerine halkın istediği bir başka şahsın tayin edildiği görülmektedir:

"Vech-i tahrîr-i hurûf oldur ki kazâ-i Üsküdar'a tabi Bulgurlu nâm karyenin halkı cem'ân meclis-i şer'a hâzırûn olup karye-i mezbûrda imam olan Halil Fakih müvâcehesinde takrîr-i merâm kılup dediler ki, imam-ı mezbûr gâyet ile şakî ve dilâzâr kimesnedir, iktidâ etmeye ikrâh ettik bir aydır mescid hâlî ve muattal kalmıştır mezbûr Halil'i imamete kabul etmeziz dediklerinde imam-ı mezbûr dahî bi'l-müvâcehe siz beni kabul etmezseniz ben dahî imametten ferağat ettim dedikte imamete kimi kabul edersüz deyû cemaatten suâl olundukta İsrâfil Halîfe nâm kimesneyi kabul ederiz dediklerinde mezbûr İsrâfil Halîfe cemaat rızasıyla imamet verilüp mâ hüve'l-vaki bi't-talep kayd olundu tahrîran fî evâyili Cümâde'l-âhir sene 969 [1562]. Şühûdü'l-hâl....."⁴⁴

Ebussuud Efendi'nin konuyla ilgili bir fetvasında şöyle denilmektedir:

"Bir cami'in mahallesi halkı imam hatib olan Zeydin 'nâ-mahrem avret ile mu'âmeslesin ve haramdan ve kizbden ictinâb etmediğine bizim ittılâ'mız oldu, amma isbâta kâdir değiliz, istikrah ettik iktidâ etmeziz' deseler azl ettirmeğe kâdir olurlar mı? Elcevap: Olurlar, mahallenin eslehâsı istikrah edicek."⁴⁵

Yine Ebussuud Efendi'nin fetvalarında kizble maruf olan, hemmâz (iftiracı) ve gammaz olanın imametten azledilmesi gerektiği belirtilmektedir:

"Zeyd-i imam kizble ma'rûf olup, meclis-i şer'de dahi kizbi zâhir ve sâbit olsa, mezkûr Zeyd'in imam olması şer'an câiz olur mu? Elcevap: Azle müstehak olur". "Hemmâz ve gammâz olanın imâmeti ve hitâbeti şer'an câiz olur mu? Elcevap: Azli vâcibdir."⁴⁶

⁴³ İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:15, v.22a/2

⁴⁴ İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:22, v.159a/1

⁴⁵ bkz. Düzdağ, Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, s.68.

⁴⁶ Düzdağ, Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, s.68.

Benzer fetvalarda da imkanı olduğu halde sıla-i rahim yapmayan, ticaretle meşgul olan, avratının nâmahrem kişilerle görüşmesine ses çıkarmayan, ribâhorluk yapan, haram yiyen, afyon ve benzeri maddeleri kullanan, dini inançlarında bozukluk olan, kizb ve ilhad ile meşhur olan kişilerin imametinin doğru olmadığı ve bu gibi kişilerin arkasında namaz kılınmayıp imametten azledilmeleri gerektiği kaydedilmektedir.⁴⁷ Zaten, sicillerdeki örneklerden, daha imamın tayini aşamasında mahalle halkının onayının alındığı anlaşılmaktadır. Aynı durumun müezzin ve kethüda gibi diğer görevliler için de geçerli olduğu görülmektedir.⁴⁸

Mahalle içinde mescidle bağlantılı olarak zikredilmesi gereken önemli bir kurum da zaviye ya da tekke olarak isimlendirilen birimdir. Her mahallede bir tekke ya da zaviyenin bulunduğu, ya da bu birimlerin sadece belirli bir mahalleye mahsus olduğu söylenemez. Mamafih, tekkeler de belli bir kültür, dini terbiye ve yaşam tarzının icra edildiği ve nesilden nesile aktarıldığı merkezler olarak mahalle hayatının önemli bir parçasını oluşturmuştur. Tekkelerde şeyh nezaretinde yürütülen dini-tasavvufi merasimler ve verilen eğitim halkın ruh dünyasını şekillendirip toplumun manevi dinamiklerini canlı tuttuğu gibi, oluşturulan sosyal çevre de kişilerin sosyal ilişkilerinin tanziminde önemli bir faktör olmuştur.⁴⁹

4. MAHALLEDE OTO-KONTROL

Yukarıda da belirtildiği gibi, mahalle imamı sadece dini hizmetleri ifa eden bir görevli olmayıp, bunun ötesinde, mahalle halkının hemen hemen her türlü sosyal ve iktisadi probleminde ilk müracaat merciidir.⁵⁰ Yine müezzin ve kethüda gibi görevliler de muhtelif konularda imamın sorumluluklarını paylaşmakta ve işlerin yürütülmesinde ona yardımcı olmaktadır. Bütün bunların yanında, mahalle halkının da pasif bir şekilde olayların akışını izlemek yerine, başta imam, müezzin ve kethüda gibi görevlilerin tayini olmak üzere mahalleyi ilgilendiren her hususta müdahil olabildiği görülmektedir. Dolayısıyla, mahalle halkı, imamın riyasetinde sosyal çevrenin düzenlenmesine doğrudan katkıda bulunabilmekte, tesis edilen oto-kontrol mekanizması ile mahallede istenmeyen davranış ve ilişki biçimlerinin ortaya çıkmasına engel olunmaktadır.⁵¹ Tabiri caizse mahalle, kendi

⁴⁷ bkz. Düzdağ, Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, s.68-70.

⁴⁸ Bu hususla ilgili olarak yukarıda zikredilen örneklere bakılabilir. Mahalledeki rolü açısından imamlarla ilgili olarak kaydedilen hususların benzer şekilde diğer dini cemaatlerin liderleri için de geçerli olduğu görülmektedir. Örnekler için bkz. Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity Aleppo in the Eighteenth Century*, NewYork 1989, 322 v.d.

⁴⁹ Tekkelerin cemiyet içindeki yeri ve kültürel fonksiyonları hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, s.203 v.d. Tekke ve zaviyelerin çeşitli açıdan fonksiyonları için bkz. Mustafa Kara, *Din Hayatı Sanatı Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, (3. baskı), Dergah Yayınları, İstanbul 1990. Bölüm:I-V.

⁵⁰ Gayrimüslim mahallelerinde de imamın icra ettiği fonksiyonu o mahallenin dini lideri konumundaki papaz ya da hahamın ifa ettiği kaydedilmektedir. bkz. Mantran, XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, s.54.

⁵¹ İmamın mahalle içindeki sorumluluklarının boyutları Mehmet Akif tarafından "Köse İmam" başlıklı şiirde edebi bir üslupla kaydedilmektedir. bkz. Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987, ss.111-116.

içinde bütünlük arzeden, kendi kendini idare eden otonom⁵² bir şehir kesimini oluşturmaktadır.

Mahalle halkının kendi arasında oluşturduğu birlik ve dayanışmanın etkin bir şekilde işlediği, bunun kolektif bir şüura dönüşerek mahalle düzeyinde, hem fertler hem de mahallenin ortak mekanları üzerinde önemli bir denetim mekanizması olduğu görülmektedir. Bu durum mahalleler düzeyinde ortak bir ahlak anlayışı, belli davranış kalıpları, gelenekler ve hatta konuşma dilinde ortak bir şive ya da aksanın geliştirilmesine de zemin hazırlayabilmektedir.⁵³

Mahalle halkı tarafından en istenmeyen davranış gayr-i meşru cinsel ilişkilerdir. Arşiv belgelerinde ve özellikle şer'îye sicillerinde kaydedilen örneklerden, bu konuda oldukça titiz davranıldığı ve fuhşa meyyal kişilerin devamlı tarassut altında bulundurulduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴ Şayet bu yönde bir davranış tesbit edilirse ilgililerin derhal mahalle halkı tarafından der-dest edilerek kadı huzuruna çıkarıldığı ve davanın, genellikle fuhşıyatta tevessül eden kişilerin mahalleden ihracı ile sonuçlandığı görülmektedir. "Mahalle baskını" adıyla kurumsalaşan bu hareket tarzının fuhşu asgariye indirdiği ve ikamet mahallerinin dışına çıkararak cemiyet üzerindeki olumsuz etkilerini büyük oranda ortadan kaldırdığı tahmin edilebilir.⁵⁵ Kefalet müessesesi incelenirken verilen örneklerin çoğu da yine bu hususla ilgilidir.⁵⁶

Konuyla ilgili bir örnekte, bir Yahudi'nin, kocası evde olmadığı bir sırada müslüman bir kadının evinde bulunduğu mahalle halkının şehadetiyle kayda geçirilmektedir:

"Vech-i tahrîr-i hurûf budur ki, Mûsâ b. Metasya nâm Yahudi Hızır b. Abdullah nâm kimesnenin evinde kendi anda yoğiken hatunu ile beraber evde bulunup mezkûr

⁵² bkz. Ira M. Lapidus, "Muslim Cities as Plural Societies: The Politics of Intermediary Bodies", *Urbanism in Islam* içinde, ss.133-163, s.148.

⁵³ Bu hususların Evliya Çelebi, Eremya Çelebi ve 19. yüzyıl romancılarının eserlerine de yansıdığı kaydedilmektedir. bkz. İnalçık, "İstanbul" maddesi, *El²/IV*, s.235.

⁵⁴ Ahmed Refik tarafından zikredilen 973/1565 ve 975/1567 yıllarına ait iki hükümde namahrem ile basılan kadınlar ile, tesbit edilen fahişelerin mahallelerinden çıkarılması istenmektedir. 975/1567 yılına ait bir başka hükümde ise, fahişe kadınları nikahlayanların İstanbul dışına çıkarılması istenmektedir. bkz. Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı* (1495-1591), s.38-39. Aynı hususla ilgili diğer hükümlerde de fuhşa yol açtığı gerekçesiyle çamaşırcı kadınlara dükkan tutturulmaması, Eyüp'te kadınların kaymakçı dükkanlarına girmemeleri, genç kadınların peremelere erkeklerle beraber binmemeleri gibi hususlara dikkat çekilmektedir. bkz. a.g.e., s.39 v.d.

⁵⁵ Mahalle baskını hadisesi edebi eserlere de konu olmuş ve bununla ilgili olarak ilginç hikaye ve şiirler kaleme alınmıştır. Yakup Kadri'nin bir çocukluk hatırasından hareketle kaleme aldığı ve mahalle baskını konu edinen bir hikaye için bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Baskın", *Bir Serencam*, 4. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1990 içinde, ss.68-81. Yakup Kadri'nin hikayesine ilham kaynağı olan hatırası için bkz. a.g.e., s.235-237. Mahalle baskını konu edinen manzum bir örnek için bkz. Enderunlu Fazıl, *Zenanname*, Ali Rıza Efendi Matbaası, İstanbul? 1278?, "Der-Beyân-ı Âmeden-i Ahâli-i Mahalle ve İmam be-Hâne-i Fâhişe", s.97-98. Zikredilenlere ilaveten; "... mahalle baskını Ahmed Rasim, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Sermet Muhtar Alus, Reşat Nuri Güntekin ve Refi Cevat Ulunay gibi İstanbul yazarlarının kalemiyle edebiyata aktarılmış; Beşiktaşlı Gedâî, Niyazî ve Üsküdarlı Râzî'nin yazdığı baskın destanlarıyla da âşık edebiyatına girmiştir." bkz. "Mahalle Baskını" maddesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi V*, İstanbul 1994, s.240.

⁵⁶ Özellikle İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:20 v.22a/5'de kaydedilen ve kefalet müessesesi işlenirken nakledilen örnek tipik bir mahalle baskınıdır.

Mûsâ inkâr edüp müslümanlar şehadetleri ile sabit olup sicil olundu, tahrîran fî 18 Zilhicce sene 949.[1543] Şühûdü'l-hâl.....⁵⁷

Bir başka örnekte de, mahallede, bir kadının evine zamanlı, zamansız, gece gündüz bazı kişilerin gelip gittiğinin tesbit edildiği ve mahalle halkının isteği üzerine kadının mahalleden çıkarılmasına hükmedildiği görülmektedir:

"Vech-i tahrîr-i sicil budur ki, Kasaba-i Üsküdar'da Hamza Fakih Mahallesi halkından Recep b. Mahmud Fakih ve Çırac Mahmud b. Mehmed'i ve Memi Fakih b. İskender'i ve.... Ali b. Yusuf ve gayri meclis-i şer'da şekvâ edip dediler ki, mahalle-i mezbûrede sâki-ne olan..... bint Çoban Mahmud nâm hatun doğancı kısmından ve gayriden nâmahrem kimesneler ile vakitli ve vakitsiz, gecede ve gündüzde buluşup kelimât eyler dediklerinde mezbûre avrattan istintâk olundukta bazı kimesnelerin esbâbların yurum ol ecilden bana bazı kimesneler gelürler deyu kelimât eyledikde nâ-makbûl fiilden olduğu ecilden ehl-i mahalle kabul eylemez dedikleriyle mahalleden ref' olunmasına tenbîh olunup kazıyye alâ vukûihî bi't-talep sicil olundu, tahrîran fi'l-yevmi's-sâmin min şehr-i Şevvâl el-mükerrrem sene hamsîn ve tis'a mie. [950/1543] Şühûdü'l-hâl.....⁵⁸

Fuuş dışında diğer istenmeyen davranışların da mahalleli tarafından engellendiği, bu nevi davranışlarda bulunanlara karşı da çeşitli müeyyideler uygulandığı görülmektedir. Bu müeyyidelerin en etkili olanı ise kuşkusuz mahalle halkının bir şahsa kefil olmayı reddetmesidir. Şer'iyecilerinde bu nevi kayıtlara sık sık rastlanmaktadır.

5. MAHALLENİN TEFTİŞİ

Mahallelerin zaman zaman teftişe tabi tutulduğu, mahallede "hırlı ve hırsuzdan" kimlerin oturduğunun tesbit edildiği görülmektedir. Bu teftiş esnasında mahalle halkının birbirine kefil olduklarını beyan ettikleri, ancak bazı kişilerin bundan istisna edildikleri ve mahallelinin "biz falanca şahsa kefil olmayız" şeklinde bunu ifade ettikleri görülmektedir. 1115/1703 yılında Edirne Vak'ası'ndan kısa bir süre önce, Edirne'de gerçekleştirilen bir teftiş bu uygulamanın nasıl yapıldığı konusunda güzel bir örnek teşkil etmektedir. Yapılan teftiş sonunda her mahallede kimlerin bulunduğu tesbit edildiği, bunların birbirine kefil oldukları ve imamlarının da cümlesine kefil olduğu belirtilmekte, bütün bu hususların bir defter halinde kaydedilerek divanda muhafaza edilmesinin istendiği görülmektedir. Defterin sonunda "Hîn-i teftişte ba'zı mahallâtta ahali-i mahalle ihbarıyla sû-i halleri tahrir olunan kimesnelerin defteridir ki ber-vech-i âtî ale'l-esâmî zıkr olunur" denilerek her mahallede bu şekilde tesbit edilen kişilerin isimleri, sû-i halin gerekçesi ile birlikte kaydedilmekte ve ahali tarafından bazılarının mahalleden ihracının istendiği belirtilmektedir.⁵⁹

⁵⁷ İstanbul Müftülüğü Şer'iyeciler Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:12, v.1d/3.

⁵⁸ İstanbul Müftülüğü Şer'iyeciler Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:12, v.30b/1.

⁵⁹ BOA, Kamil Kepeci, Muhtelif, Defter No:731. Defterin başında teftişin hangi nedenle ve nasıl yapıldığı hususu kaydedilmektedir:

"Mahmiye-i Edirne'de vaki' mahallât ahali-i teftiş ve birbirine kefile verile deyu fermân-ı âli sâdir olmağın imtisâlen li'l-emri'l-âlf.... şer'dan Mevlana es-Seyyid Mustafa Efendi ve Dergâh-ı Ali -dâme mahfûfen bi'l-meâli-yeniçerileri başçavuş olan el-Hâc Mustafa Ağa ve devletlû sadrazam hazretleri ağalarından fahrûl-akrân Ahmed Ağa marifetiyle teftiş ve tafahhus olunup birbirine kefil ve cümleye imamları kefil olup esâmileridir ki ber

.....

Üsküdar mahallelerinde yapılan benzer bir teftişte de bazı kadınlar hakkında iyi şeyler söylenmediği, namahrem ile görüştükleri gibi gerekçelerle kimsenin kefil olmak istemediği görülmektedir:

"Vech-i tahrîr-i hurûf oldur ki, merhûm Mehmed Paşa Camii'nde zaîm ve imam Mevlana Hasan b. Murad ve Hacı Kabil nam müezzini ve cemaatinin ekseri meclis-i şer'a hazırûn olup ehl-i şenayi'den ve hırludan ve hırsuzdan cemaatinizde kim vardır deyû mübâşir olan Mustafa Çavuş mahzarında teftiş ve tafahhus olundukta Çerkes Hatun ve kızı ve Peşkûrî nam Şaban ve Hayyat İlyas Hatunu dimekle marûfe hatun kızıyla bunlar eyü değıldür namahrem kimesneler ile kelimât ederler eyü kimesneler değıldür denildikte Mevlânây-ı mezbûr imam Hasan Halife'den ve müezzini Hacı Kabil'den ve cemaatten kefil bulunmayup mezbûrân Hasan Halife [ve] Hacı Kabil'den bu hatunlar için..... bîve ve kefil olur musuz deyû sual olundukta yaramazlığın görmedik amma mezbûreler için eyü demezer..... kefil olmaz dediklerinde cemaat-i mezbûrenin birisine kefil olmadıkları sebt-i sicil olundu tahrîran fî evâhir-i Şabân el-muazzam sene 957 [1550]."⁶⁰

Mahalle halkının lehte şehadet etmesi ise kişinin töhmetten kurtulması için bir vesile olabilmektedir. Edirne kadısına gönderilen 11 Safer 979/1571 tarihli bir hükümde daha önce hırsızlık isnadıyla hapsolunan bir kişinin mahallesi halkı lehinde şehadet ettiklerinden durumun yeniden teftişi istenmektedir:

"Edirne kadısına hüküm ki: Nâyibün Mehmed b. Hamza Südde-i Sa'âdetüm'e sûtret-i sicil gönderüp; 'mahmiye-i Edirne'de Hâceserver Mahallesi'nden Pîrî bin Mehmed için; 'Bursa'da ba'zı töhmet isnâdıyla mahbûs olup Asitâne'ye gönderilüp lâkin mezbûr mahalle-i merkûmede toğup böyiyüp mahalle halkından dört-beş nefer eyülûğüne şehadet eyledüklerin' bildürmiş. İmdi; sâbıkâ Silahdârlarum Kethudâsı... teftiş için vardukda, mezbûr için hammâmdan ba'zı kimesnelerün dülbendin alup ve ba'zı esbâb... sâbit olmağın tutulup habsolmuş idi. Nâyib ol vechile sicill eylemeğe sebep nedür? Buyurdum ki:... mezbûrun keyfiyet-i ahvâlin hakk üzere teftiş eyleyüp göresin; sâbıkâ sirka töhmeti sâbit olup sicill olmuş iken hâlâ nâyib-i mezbûr ol vechile sicill eylemeğe sebep nedür, fi'l-vâkı' günahı olmayup hilâf-ı vâkı' mı habsolmuşdur, yohsa hırsuzluğu mukarrer iken nâyib-i mezbûr hilâf-ı vâkı'mı sicill eylemişdür, aslı nedür; sıhhat ile ma'lûm idinüp vukû'ı üzere yazup bildüresin."⁶¹

vech-i âtı zikr olunur hurrira fi's-sâmin min muharremi-l-harâm li sene hamse aşer ve mie ve elf [8 Muharrem 1115]."

Söz konusu teftiş defterindeki bilgilerden hareketle Edirne'nin demografik durumunu inceleyen bir çalışma için bkz. Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler" IX. *Türk Tarih Kongresi* (Ankara, 21-25 Eylül 1981), *Kongreye Sunulan Bildiriler* III, Ankara 1989, ss.1415-1424. Emecen, zikrettiğimiz ve Ergenç tarafından da esas alınan defterin söz konusu tarihte yapılan sayımın sadece bir kısmı olduğunu belirtmekte ve defterin tamamının BOA, A.DVN. nr.802 ve 803'te bulunduğu işaret etmektedir. bkz. Feridun M. Emecen, "Tarih Koridorlarında Bir Sınır Şehri: Edirne", *Edirne: Serhattaki Payitaht*, Haz. Emin Nedret İşli, M. Sabri Koz, İstanbul 1998 içinde, ss.49-69, s.61.

⁶⁰ İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:15, v. 137b/3.

⁶¹ bkz. 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572) <Özet-Transkripsiyon ve İndeks> I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1996, s.420-421, 692 numaralı hüküm.

Bu gibi teftişlerin özellikle merkezlerde periyodik olarak yapıldığı; İstanbul'da çarşı, dükkan ve evlerin her üç yılda bir teftiş edilerek bu süre zarfında şehre gelmiş olanların memleketlerine iade olundukları görülmektedir. Cevdet Paşa'nın kaydettiğine göre, bu uygulama bir müddet terkedilmiş, ancak taşradan şehre göçün artması ve buna bağlı olarak ortaya çıkan asayişsizlik üzerine 1206/1791-1792 yılında şehirde yeni bir teftiş gerçekleştirilmiştir. Teftiş esnasında hane, dükkan ve bekar odaları tek tek yoklanmak suretiyle şehrin tamamı teftiş edilmiş; kefil olmayanlar, hatta kefil olup da şehirde ihtiyaç duyulmayan meslek mensupları şehir dışına çıkarılmıştır. Ayrıca, bu tarihten sonra, İstanbul'un altı ayda bir bu şekilde teftiş olunması da nizamla bağlanmıştır.⁶²

Bu teftişlerin mahalle halkının mahallede ikamet eden kişiler konusunda daha dikkatli olmalarını sağladığı ve gayrimeşru, kanunsuz işlere ve asayişsizliğe meyilli kişileri aralarında barındırmadıkları düşünülebilir. Nitekim, yapılan teftişlerin dışında, bazı durumlarda mahalle halkının, bizzat kadının huzuruna çıkarak herhangi bir şahıs hakkında "doğruluk ve istikamet üzere bulunmadığı" v.b. şekillerde ifade vermek suretiyle kendilerinin artık o şahsa kefil olmadıklarını kayda geçirdiği görülebilmektedir. Bu gibi durumlarda şahsın ahvali soruşturulmakta ve gerekli görüldüğü takdirde mahalleden ihracı istenebilmektedir.

Herhangi bir sebeple mahallesinden ihrac edilen kişinin gittiği yerde de kontrol altında tutulduğu anlaşılmaktadır. Şayet, bu şekilde mahallesinden sürülen kişileri yeni yerleştikleri mahallenin halkı aralarına kabul etmeyecek olursa, bu takdirde şehirden de çıkarılabilmektedir. 973/1565 tarihli Bosna sancağı kanunnamesinde bu hususla ilgili olarak şu hükümler yer almaktadır:

"Ve dahi bir kimesne için hırsuz veya kaşpedir deyü mahallesi veya karyesi cemâ'ati şikâyet edüb bize gerekmez deyü red etseler, fil-vâkı' töhmeti ol kimesnenin beyn'en-nâs ma'rûf olsa mahallesinden veya karyesinden red edüb süreler. Ve eğer varduğı yerde dahi kabul etmezler ise, şehirden süreler. Amma bir kaç gün tevakkuf edeler, ta ki, ol kimesne evvelki yaramazlığına tevbe edüb islah üzerine olursa hoş, ve illâ andan red edüb şehirden süreler, çikub gide."⁶³

Konuyla ilgili bir örnekte de kanunsuz hareketleriyle bulunduğu yerlerin insanlarını rahatsız eden ve bu yüzden bir çok beldeden sürülen Üsküdar'lı Hamza'nın İznikmid'de de aynı tarzda davranışlarda bulunduğu bildirildiğinden Kıbrıs'a sürgün edilmesi istenmektedir.⁶⁴ Bu olayda halkın şikâyetinin önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

⁶² Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet V*, İstanbul 1290, 107-108.

⁶³ nakleden: Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri VI*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.488. Bu hüküm, II. Selim dönemine ait Celalzâde Kanunnamesi'nde de hemen hemen aynı ifadelerle yer almaktadır: Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri VII*, s.356. III. Murad dönemine ait kanunname de aynı hükmün biraz farklı ifadelerle tekrarlandığı görülmektedir: "Ve dahi bir kimesne hırsuzdur veya kaşpedir deyü mahallesi halkı veya karyesi halkı şikâyet edüb bize gerekmez deyü red etseler, vâkı'â töhmeti beyn'en-nâs ma'rûf ve meşhûr olsa, mahallesinden ve karyesinden sürüb gidereler. Gerü varduğı yerde kabul etmezler ise, bir kaç gün tevakkuf edeler; ol yerde yaramazlığına tevbe edüb salâh üzere olursa dahl etmeyeler ve illâ ol mekândan dahi red edüb gidereler." bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri VIII*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994, s.111.

⁶⁴ bkz. 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572) <Özet-Transkripsiyon ve İndeks> II, s.181-182, 1046 numaralı hüküm.

Mahalleden herhangi bir kişinin geçirdiği soruşturmada da öncelikle imam, müezzin ve mahallenin ileri gelenlerinden bilgi alınmakta, soruşturmanın akıbeti mahallelinin o kişi hakkında ortaya koyacağı kanaatin müsbet veya menfi oluşuna göre şekillenmektedir. Konuyla ilgili bir örnekte "İstanbul'da vaki olan fevâhiş" in teftişi istenmekte ve bunun ne suretle yapılacağı da:

"Dergah-ı Muallâm çavuşlarından Pirî vusul buldukta asla tehir ve terahi itmeyüb her mahallenin eğer camidir eğer mesciddir varub dahi imam ve müezzinlerin ve mahallelinin halkın cem idüb kemali dikkat ve ihtimam ile mahallelerinde eğer fahişeden ve eğer sayır ehli fesad ve feskadan her kim var ise sorub zuhure getirüb..."⁶⁵

ifadeleriyle izah edilmektedir. Bu konuyla ilgili bir başka örnekte de, haklarında ribahorluk yaptıkları şikayeti vaki olan ve bu nedenle İstanbul'a kasap yazılmaları istenen Çepnioğulları'nın mal varlığı araştırılmakta, neticede mahalle halkının bu hususta lehde kanaat belirttikleri anlaşılmaktadır. Ancak, durum tekrar incelemeye alınmakta, yine mahallelinin beyanları doğrultusunda Çepnioğulları'nın İstanbul'a kasap olarak yazılması na imkan sağlayacak mali durumlarının bulunmadığı tesbit edilmektedir.⁶⁶

Mahalleye istenmeyen kişilerin yerleşmesini önleyecek bir diğer mekanizma da hukuki bir hak olan şuf'a'dır. Şuf'a hakkı yoluyla, satılan bir gayrimenkulün, arzu edilmeyen kişiler tarafından satın alınması engellenerek mücavir kişiler tarafından kontrol altında tutulmasını sağlayan, dolayısıyla istenmeyen komşulukları engelleyen bir mekanizma oluşturulmaktadır. Bu açıdan şuf'a hakkı kurulu düzene intibak edemeyecek kişilerin mahalleye yerleşmelerine mani olmak suretiyle mevcut sosyal dokunun muhafazasını temin eden bir vasita olarak düşünülebilir.⁶⁷

6. MAHALLENİN GÜVENLİĞİ VE ASAYİŞ

Fertler arasındaki dayanışma, aynı zamanda karşılıklı sorumluluğu da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla, mahalle halkının kendilerini mahallede olan bitenden sorumlu hissetmeleri, ortaya çıkan istenmeyen bir davranışın veya mahalleliye zarar verebilecek gelişmelerin önlenmesine çalışması tabii bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, zuhur eden sorunlar, büyük oranda mahalle düzeyinde halledilme yoluna gidilmektedir. Bu hususlarda oldukça titiz davranıldığı da arşiv kaynaklarındaki kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁶⁸

Asayiş konusunda mahallelinin kendi arasında halledemeyeceği meselelerin de ilgili makamlara intikal ettirildiği görülmektedir. Konuyla ilgili 976/1568 yılına ait bir hüküm örneğinde, Giresun'da hatib, imam, müezzin ve sair ahalinin kadiya müracaatla bazı kişilerin *rafz ve ilhâd* üzere bulduklarına dair şehadette buldukları bildirildiğinden Erzurum beylerbeyinden durumun iyice tahkik edilerek sabit olan cürümlerin bildirilmesi

⁶⁵ Ahmed Refik, Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591), s.38-39.

⁶⁶ bkz. İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:12, v.54ab ve 53b.

⁶⁷ Şuf'a konusundaki fikhî ahkam için bkz. el-Halebi, *Mülteka'l-Ebhur* II, s.195 v.d.; el-Merğınani, *el-Hidaye* IV, s.349 v.d.

⁶⁸ Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s.91-92; Raymond, Şam, Kahire gibi şehirlerde meydana gelen bu gibi olaylarla ilgili değişik örnekler vermektedir. bkz. s.214.

istenmektedir.⁶⁹ Üsküdar kadı sicillerinde yer alan 924/1518 yılına ait bir başka örnekte de sarhoş olarak mahallede haykıran kişinin mahalle halkının şهادeti ile tazir olunduğu görülmektedir:

"Sebeb-i tahrîr-i kitâb budur ki,..... Memi b. Hacı Veli sarhoşla mahallede haykırdığı ve sarhoş olup suçu içindeki şühûd-u udûl ile ve ikrâr ile sâbit oldukta ta'zîr olunup deftere sebt olundu. tahrîran fî evâyil-i Rabîu'l-âhir sene 924 [1518]. Şühûdü'l-hâl....."⁷⁰

Mahalle sınırları içinde asayiş ve güvenliğin sağlanması konusunda mahalle halkının aktif bir rol oynamasının beklendiği anlaşılmaktadır. Mahallede meydana gelen herhangi bir olayda mahalleli müdahil olabildiği gibi, bu gibi durumlarda kendilerine belli birtakım sorumluluklar da yüklenmektedir. Bu sorumluluk özellikle faili bilinmeyen suçların aydınlatılması hususunda ortaya çıkmaktadır. Herhangi bir olayın faili bulunmadığı takdirde, olay mahalline mücavir olan ahali bu olaydan toplu olarak sorumlu tutulmakta, faili meçhul bir cinayet hadisesinde, maktûlün diyeti cesedin bulunduğu yerin civarında ikamet eden kişilere belli bir usul dairesinde ödetilmektedir. İslam hukukunda kasame olarak adlandırılan bu uygulama, getirdiği sorumluluk nedeniyle caydırıcı bir rol de taşımakta, halkın bu gibi işlere tevessül edebilecek eğilimdeki kişilere karşı dikkatli olmasını ve çevrede barınmalarına mani olmasını sağlamaktadır. Ortaya çıkacak herhangi bir asayişsizlik durumunda da halkın olaya doğrudan müdahalesi ve olayın aydınlatılmasına etkin bir şekilde katılımına zemin hazırlamaktadır.⁷¹ Yine diyet ödemesinde ilgili kişinin âkile denilen yakın çevresinin sorumlu tutulması, fertler arasındaki oto-kontrolün daha etkin bir şekilde işleyişini sağlamaktadır.⁷²

Mahallenin yerleşim şeklinin asayişin temini gibi hususların gerçekleştirilmesini kolaylaştıracak şekilde olduğu görülmektedir. Geliştirilen mimari tarz, mahallenin kurulduğu mevki üzerinde mahalle halkının tam bir hakimiyet tesis etmesine yardımcı olacak

⁶⁹ bkz. BOA, *Mühimme Defterleri*, No:7, s.779, 2131 numaralı hüküm.

⁷⁰ İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No:1, v.86b/4.

⁷¹ Kasame konusunda bkz. Cemalettin Şen, *İslam Hukukunda Kasame*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İslam Hukuku Bilim Dalı, İstanbul 1996. Kasame ile ilgili fıkhi ahkam için bkz. İbrahim el-Halebi, *Mülteka'l-Ebhur* II, s.313 v.d.; el-Merğîni, *el-Hidâye* IV, s.564 v.d. Kasame ile ilgili fetva örnekleri için bkz. Şeyhülislam Ankaravî Mehmed Emin Efendi, *Fetâvâ Ankaravî* I, Matbaa-i Âmiri, İstanbul 1281, s.196 v.d., Şeyhülislam Abdullah Yenişehirî, *Behçetü'l-Fetâvâ*, İstanbul 1266, s.599 v.d. Mahalle halkının diyet ve kasameden sorumlu tutulması ile ilgili bir fetva şöyledir:

"Zeyd bir mahalle içinde kimesnenin mülkü olmayan hâli yerde cerihan katil bulunup kâtili malum olmasa mahalle-i mezbûre ahalisine kasame ve diyet lâzime olur mu? el-Cevâb: Olur. Bu surette kasame olundukta ahali-i mahallenin yeminden ebâ edenlerine ne lazım olur? el-Cevâb: İkrar yahut yemin edince [ye kadar] haps olunurlar." *Behçetü'l-Fetâvâ*, s.604.

Katili malum olmayan maktûlün bulunduğu mahalle ahalisine ne suretle kasâme lâzım olacağına dair nizam için bkz. *Düstûr*, I. Tertip, c.IV, s.383. Kasame uygulamasında kamu bölgeleri ile özel bölgeler arasındaki ayırım hakkında bkz. Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s.118-119; Kasame'nin Şam'ın Salihîye Mahallesi'nde Memlükler tarafından uygulanışı için bkz. Miura Toru, "The Structure of the Quarter and the Role of the Out-laws -The Salihîya Quarter and The Zu'r in the Mamluk Period", *Urbanism in Islam* III içinde, ss.401-437, s.414. Kasame uygulamasında, ortak sorumluluğun aşiret veya kabileye yüklendiği, ancak, sonraları şehir hayatında kabile topluluğunun yerini mahalle topluluğunun aldığı kaydedilmektedir. a.g.m., s.415.

⁷² Diyet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Bardakoğlu, "Diyet" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), IX, 473-479. Osmanlı mahkemelerinde diyet uygulamaları için bkz. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988, s.198-199.

şekildedir.⁷³ Bir mahalleye giriş-çıkış yapılacak yerlerin sayısı sınırlıdır ve bunlar gerektiğinde kontrol altında tutulabilecek durumdadır.⁷⁴ Mahalle kapısı olarak tabir edilen bu giriş-çıkış noktaları mahallenin sınırlarını da belirlemektedir.⁷⁵ Buna ilaveten yaygın bir şekilde görülen çıkmaz sokak anlayışı,⁷⁶ ilgili mekanları biraz daha özelleştirmekte; sokaklar, ilgili ilgisiz herkesin gelip geçtiği bir transit yoldan ziyade, sadece mahalle sakinlerinin kullanımına tahsis edilen ve yabancıların rahatlıkla dolaşamayacağı bir hususiyet kazanmaktadır. Bu durum, mahremiyetin⁷⁷ sağlanması yanında kontrol ve güvenliğin daha kolay gerçekleştirilmesini de mümkün kılmaktadır.⁷⁸

Mahallede yaşayan kişilerin birbirini tanımaları yabancıların mahalle içinde kolayca teşhis edilmesine imkan tanımaktadır.⁷⁹ Bu yapılanma ikamet mahallelerindeki hare-

⁷³ İslam şehrinde geleneksel mimari prensipleri ve bunun "örf"le olan ilişkisini araştıran bir çalışma için bkz. Besim Selim Hakim, "The Role of the 'Urf' in Shaping the Traditional Islamic City", *Urbanism in Islam II* içinde, ss.113-138.

⁷⁴ K. Goş Santos, "İslam Şehrinin Yeniden Planlanması", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler II* içinde, ss.383-412, s.393. İslam şehirlerinde mahallelerin fiziki olarak da birbirinden belirgin bir şekilde ayrıldığı; aralarında boş alanların bulunduğu belirtilmekte, duvarla çevrilen mahallelerin geceleri dışarıyla irtibatını kesen kapı sistemlerinin bulunduğu kaydedilmektedir. bkz. Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, s.133-134. Sauvaget tarafından Şam'daki bir mahalle ile ilgili olarak yapılan alan çalışmasında da benzer bulgulara ulaşılmaktadır. bkz. Toru, "The Structure of the Quarter and the Role of the Outlaws -The Salihya Quarter and The Zu'r in the Mamluk Period", s.406 v.d. Osmanlı şehirlerinde de mahalleler arasındaki bu fiziki ayrımın aynı derecede kesin hatlarla olmasa da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. bkz. Ergenç, XVI. *Yüzyılda Ankara ve Konya*, s.50. Ancak, Filistin bölgesindeki şehirlerde mahalleler arasındaki fiziki sınırların Osmanlı idaresi altında zamanla önemsizleştiği görülmektedir. bkz. Cohen-Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, s.37. Doğuya özgü olan ve İslam şehirlerinde geliştirilen mahalle anlayışının 20. yüzyılda Batılılar tarafından da benimsendiği; ABD ve İngiltere'de geliştirilen yeni şehirlerin mahalle esasına dayalı bir planlama anlayışının ürünü olduğu kaydedilmektedir. bkz. Santos, a.g.m., s.393-394.

⁷⁵ Mahalle kapısı inşası ve bunun yeri ile ilgili ortaya çıkan ihtilafı ilgili bir örnekte, Ankara'da Yenice mahallesi sakinleri Hatun Mahallesi sakinlerinin, sözkonusu mahalleyi kendi semtlerine bağlayan yol üzerine *büyük mahalle kapısı bina eyleyip kendi mahallelerinin taşra kalmasına neden olduklarından* yakınmakta, neticede iki mahallenin uygun bir yere müştereken kapı yapmalarına karar verildiği görülmektedir. Ankara Şer'iyye Sicilleri, VII/1512, nakleden: Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", s.410.

⁷⁶ Çıkmaz sokak anlayışının İslam şehirlerinde, özellikle ikamet kesimlerinde belirgin bir hususiyet olduğu görülmektedir. Yapılan tesbitlere göre, Fes, Cezayir, Kahire gibi şehirlerde çıkmaz sokaklar toplam yol uzunluğunun yarıya yakın bir kısmını oluşturmaktadır. (Fas'ta %52,4, Cezayir'de %45,7, Kahire'de %46,8, Şam ve Halep'te %43,1) bkz. Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s.129. Muhtelif tarihlere ait haritalardan hareketle yapılan bir başka araştırmanın sonuçlarına göre, belli başlı İslam şehirlerinde çıkmaz sokakların toplam yol ağına oranı şöyledir: Kudüs'te %18, Lamu'da %8,5, İstanbul'da %9,4, Kahire'de %34,1, Tunus'da %16,5, Qina'da %27,9, Mansura'da %33,7, Talkha'da %35,8, Dimyat'ta %7,7, Halep'te %36,4, Casbah (Cezayir)'de %17,1, Ghardaia'da %21,4, Şam'da %30,1, Fes'te %38,8. bkz. Kijima Yasufumi "Street Networks and Open Space in Islamic Cities" *Urbanism in Islam I* içinde, ss.313-335, s.335, Tablo:1. Bu anlayışın modern anlamda belediyeçilik ve kent planlamacılığının başlamasıyla terkedildiği görülmektedir. Moltke tarafından yapılan İstanbul'un ilk imar planına ait 1839 tarihli ilmuhaberde hiçbir çıkmaz yolun yapılmaması hususu da zikredilmektedir. bkz. Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri" s.367.

⁷⁷ Mahremiyet konusunu ele alan bir çalışma için bkz. Kuroda Toshio, "Privacy in the Islamic World", *Urbanism in Islam I* içinde, ss.297-312. Mahremiyet ve cinsiyet ayrımının şehir ve ev mimarisine yansması konusunda bkz. Abu-Lughod, "The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", 167 v.d.

⁷⁸ Mahalle kapılarının genellikle güvenliğin azaldığı, yağmacıların ya da içsavaş gibi durumların tehditlerinin arttığı kriz dönemlerinde önem kazandığı, mahalle halkının büyük kapılar inşa ederek kendilerini saldırlardan korudukları kaydedilmektedir. bkz. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, s.94.

⁷⁹ Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s.213.

ketliliği sınırlamakta, buralarda mahalle halkı dışında sadece sebze, meyve, yoğurt v.b. şeyler satan seyyar satıcılar, ya da sakalar gibi zaruri ihtiyaçları karşılayan seyyar esnaf görülebilmektedir.⁸⁰ İkamet mahallelerinin mimari dizaynı da buna imkan tanıyacak bir şekilde olduğundan adli vakaların en aza indirilmesi ve güvenliğin azami derecede sağlanması mümkün olabilmektedir.⁸¹ Mahallelerde gece güvenliğinin de ahali tarafından sağlandığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, ikamet mahallelerinin topografik ve mimari düzenlemesindeki iki temel endişenin mahremiyet ve güvenlik olduğu kaydedilmektedir.⁸²

7. MAHALLENİN ORTAK İHTİYAÇLARI VE VAKIFLAR

Mahallelinin ortak kader anlayışı mali konularda da dayanışma içinde bulunmalarına zemin hazırlamıştır. Bu dayanışmanın ortaya çıkardığı kurum ise vakıflardır. Vakıfların mahallelinin ortak yaşam alanını oluşturan altyapının oluşturulmasında etkin bir rol oynadığı görülmektedir. Kurulan her türlü hizmet müessesesinin yanında onun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik gelir getiren vakıflar tesis edildiği gibi, mahallelerde de ihtiyaç duyulan ortak hizmetleri yürütmek amacıyla çeşitli vakıflar oluşturulduğu görülmektedir. Ahaliden hali vakti yerinde olan kişiler her türden hayırda buldukları gibi, yapılan hayrın sürekliliğini temin amacıyla da ilave vakıflar kurmuşlardır. Mahallenin mescidi, mektebi, çeşmesi, yolu, köprüsü ve benzeri tesisleri büyük oranda mahalle ahali tarafından tesis edilmiş ve her biri için de ayrı ayrı vakıflar oluşturulmuştur.⁸³ Para vakıfları da bu

⁸⁰ Mantran, XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, s.212. Mahalle aralarında zikredilen örneklerde olduğu gibi zaruri bir durum olmadıkça dükkan açılmasının ve ticari ya da sınai faaliyette bulunulmasının pek de hoş görülmediği anlaşılmaktadır. Ahmed Refik'in zikrettiği örnekler bu açıdan dikkat çekicidir. Haslar kadısına gönderilen bir hükümde şöyle denilmektedir:

"Haslar kadısına hüküm ki, Tahtı kazânda müteveffa Koca Nişancı Bey mahallesinde bazı kimesneler evlerin bozahane idüb ekşi boza pişirüb eşkiya cem olub fisk idüb hamam yolun bekleyüb müslümanların ehil ve ayali hammama gidemeyüb evlerinin tahta havlıların koparub kebab pişirürler ve subaşı dahi her hafta başında akçelerin almağla men' etmez deyu ilam olunmağın mahallei mezburede ekşi boza pişirilmeyüb ref' olunmak emir idüb buyurdum ki... vardukda emrim üzre mahallei mezburede bir ferde ekşi boza pişürtmeyüb refeyliyesin Esmemeyüb geru boza pişürenleri mühkem habs idüb arz eyliyesinki küreğe konula Fi 2 receb 1002." bkz. Ahmed Refik, *Onbirinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı* (1592-1688), s.18.

Bir başka hükümde de mahalle arasında aşçılara yemek pişirilmemesi istenmektedir:

"İstanbul kadısına hüküm ki, Mahmiyyei mezburede Emin Bey mahallesinde bazı aşçılar evler alub içinde kârhaneye idüb çarşularda beyi etmeğiyçün koyunlar pişirüb küllü ateşler itmekle evlerimizden ihtiraz eyleriz deyu mahalle halkı gelüb şekva eyledükleri ecilden buyurdum ki vusul buldukta göresin arz eyledükleri gibi ve anın gibi aşçı tayifesine pazarda beyi için dükkanlarında pişürüb evlerinde nesne pişürtmeyüb men ve ref eyliyesin Fi 9 Cemazelâhir 973 (1565)" bkz. Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı* (1495-1591), s.137.

2 Recep 983/1575 ve 12 Zilkade 983/1576 tarihli iki örnekte de İslam mahalleleri arasında Hristiyanların meyhaneye açmamaları ve açılmış olanların da kapatılması istenmektedir. age, s.50-51 ve 141-142.

⁸¹ Mimari dizaynın güvenliği sağlamadaki rolü ve batı şehirlerindeki "defended neighborhoods" uygulamaları ile İslam şehirlerindeki mahalle teşkilatlarının benzerliklerine işaret eden değerlendirmeler için bkz. Abu-Lughod, "The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance" s.170 v.d.

⁸² A. L. Udovitch, "Urbanism, Islamic" (Joseph R. Strayer, *Dictionary of the Middle Ages*, XII, New York 1989) içinde, ss.307-311, s.310.

⁸³ Osmanlı cemiyetinde vakıfların yeri ve fonksiyonları hakkında özet bilgi için bkz. Tahsin Özcan, *Kanuni Dönemi* (M.1520-1566/H.926-974) *Üsküdar Para Vakıfları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, MÜSBE İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 1997, s.4 v.d.

sistemin bir parçası olarak vakıf sisteminin daha etkin işleyişine katkıda bulunmuştur. Ayrıca, para vakıfları vasıtasıyla oluşturulan fonlar, mahalle halkından ihtiyacı olanlara uygun koşullarda kredi vermek suretiyle halkın kredi ihtiyacını karşıladığı gibi, bu yoldan elde edilen gelirler de fertlerin sosyal güvenliğini sağlamaya yönelik kurumsal bir altyapı oluşturmuştur.⁸⁴

Para vakıflarının bir türünü oluşturan ve vakıf sistemi içinde özel bir kategori oluşturan avâz vakıflarının mahalle açısından ayrıca ele alınması uygun olacaktır. Avâz vakıflarının mahalle halkının katkılarıyla kuruldukları ve çeşitli vesilelerle yapılan bağışlarla zenginleştiği bilinmektedir.

Vakfa ait nakit ve gayrimenkullerin işletilmesiyle elde edilen gelirler mahallenin ortak ihtiyaçlarına harcadığı gibi, mahallede muhtaç durumda olan kişilerin işleri sağlanmakta ve sair ihtiyaçları da bu vakıflar yoluyla giderilmektedir. Avâz vakıflarının diğer önemli bir fonksiyonu da, mahallelinin, başta avâz vergisi olmak üzere, yükümlü olduğu birtakım vergilerin ödenmesi için ihtiyati bir fon oluşturması ve gerektiğinde ödemelerin bu fondan yapılmasıdır. Bu suretle mali yükümlülükler de ortak bir platformda ele alınarak paylaşılmak suretiyle olumsuz etkileri en aza indirilmektedir.⁸⁵

Mahalleler vergi tahsilatında esas alınan bir birimdir. Tekâlif-i örfiyye ve avâz-ı divâniyye denilen vergilerin tarhında avâz hanesi denilen ölçü birimleri esas olmakla beraber, sözkonusu vergilerin tahsilinde mahalleler dikkate alınmaktadır.⁸⁶ Benzer şekilde, şehirlerin birtakım ortak ihtiyaçlarının karşılanması, askeri birlikler için yapılan harcamalar ve benzeri ortak mükellefiyetlerin mahalleler arasında paylaştırıldığı görülmektedir. Bunların paylaşılması esnasında haksızlık yapılmaması için mahalle imamlarının da hazır buldukları kaydedilmektedir.⁸⁷ Avâz vakıflarının bu nevi ortak mükellefiyetlerin

⁸⁴ Para vakıfları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Çizakça, *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993; İsmail Kurt, *Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1996; Tahsin Özcan, *Kanuni Dönemi (M.1520-1566/H.926-974) Üsküdar Para Vakıfları*. Daha farklı bir değerlendirme için bkz. Ahmet Yaman, *İslam Hukukunun Oluşum Süreci ve Sonrasında Siyaset-Hukuk İlişkisi*, İstanbul 1999, s. 166-172.

⁸⁵ Avâz vakıflarının ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında kapsamlı bir çalışma mevcut değildir. Ancak, vakıflar ve para vakıfları ile ilgili kaynaklarda bu konuya da temas edilerek bazı bilgiler verilmektedir. Tahsin Özcan'ın Kanuni dönemindeki Üsküdar para vakıflarını incelediği çalışmasında avâz adıyla kaydedilmiş herhangi bir vakıf kaydına rastlanmadığı belirtilirken Çizakça'nın H.1078-1220 yıllarına ait Bursa vakıfları üzerinde yaptığı çalışmada çok sayıda avâz vakfı kaydına rastlanmaktadır. bkz. Özcan, *Kanuni Dönemi (M.1520-1566/H.926-974) Üsküdar Para Vakıfları*, s.80 v.d.; Çizakça, *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, s.81 ve devamında yer alan tablolar. Ayrıca bkz. Mehmet İpşirli, "Avâz Vakfı" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IV, 109.

⁸⁶ Avâz vergileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s.153 v.d. Ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Avâz" Maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, II, 13-19; Halil Sahillioğlu, "Avarız" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IV, 108-109; Pakalın, "Avarız" maddesi. Avâz hanesi itibari bir hane ölçüsü olup bir avâz hanesi sayıları üç ila onbeş arasında değişen gerçek haneden oluşmaktadır. bkz. Barkan, a.g.m, s.15.

⁸⁷ bkz. Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid* II, İstanbul 1307, s.2; Musa Çadircı, "Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1996 içinde, ss.257-263, s.259. Avâz ve benzeri vergilerin zaman zaman halkın tahammülünü aştığı ve çatışma ve isyanlara yol açabildiği görülmektedir. Konuyla ilgili bir örnekte Memlûkler döneminde aşırı vergilendirmenin Şam mahalleleri ile idareciler arasında zaman zaman kanlı çatışmalara varan ihtilaflara yol açtığı kaydedilmektedir. bkz. Toru, "The Structure of the Quarter and the Role of the Outlaws -The Salihya Quarter and The Zu'r in the Mamluk Period", s.417 v.d.

karşılanmasında önemli bir rol oynadığı, mali durumu yeterli olmayan ailelerin bu vakıflar vasıtasıyla dolaylı bir şekilde desteklendiği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

İnsan doğumdan itibaren bir sosyal çevrenin parçası olur ve hayatının her safhasında bu çevre ile çeşitli ilişki düzeylerinde karşılıklı iletişim ve etkileşim içinde bulunur; inanç, düşünce ve yaşantısı bu ilişkiler neticesinde şekillenir. Bütün bu beşeri münasebetlerin bir makale çerçevesinde ele alınarak incelenmesi elbetteki mümkün değildir. Osmanlı cemiyetindeki beşeri münasebetleri mahalle düzeyinde tahlil eden bu makalede, örneklerden de hareketle beşeri münasebetlere şekil veren temel prensipler tesbite çalışıldı; bu prensiplere uygun olarak gelişen beşeri ilişkiler ve bunlara altyapı oluşturan temel kurumlar ve fonksiyonları incelendi.

Bu makalede incelenen hususlar, Osmanlı cemiyetinde de sosyal hayatın belli bir takım prensipler çerçevesinde geliştiğini, kurumsal altyapının da bu prensiplere uygun bir hayat sürmeye imkan sağlayacak tarzda şekillendiğini göstermektedir. Tesbit edilen belli başlı prensiplerin İslam'ın ortaya koyduğu kardeşlik, yardımlaşma, dayanışma gibi prensiplerle örtüştüğü, yani Osmanlı cemiyetinin bir cemaat halinde İslâma uygun bir hayat tarzını yaşamaya çalıştığı, sosyal çevresini ve kurumlarını bu hayat tarzını yaşamayı mümkün kılacak ve kolaylaştıracak, hatta teşvik edecek tarzda oluşturduğu görülmektedir. Nitekim, İnalçık İstanbul şehrinin gelişmesinde gözetilen temel prensibin, şehre müsülman ahalinin dini emirlere uygun bir hayat sürmesine ve geleneksel İslam şehirlerinin sunduğu imkanlardan faydalanmasına imkan tanıyacak bir karakter kazandırılması olduğunu kaydetmekte⁸⁸; şehrin temel fiziki ve topografik görünümünü oluşturan vakıf-imaret sisteminin oluşturduğu altyapının da, şehri, kişinin tam bir İslami hayatı yaşayabilmesini sağlayacak şekilde düzenlemeyi amaçladığını belirtmektedir.⁸⁹

Dolayısıyla böyle bir altyapı ile yetiştirilen fertlerin, içinde yaşadıkları cemiyete karşı kayıtsız kalmamaları, birbirleri ile olan kader ortaklığının farkında olarak buna uygun davranışlar geliştirmeleri gayet tabiidir.

Osmanlı cemiyetinde beşeri ilişkilerin ferdiyetçilikten⁹⁰ ziyade cemaat ve cemiyetin ön planda olduğu bir anlayış çerçevesinde şekillendiği anlaşılmaktadır. Osmanlı cemiyetinde fertlerin bencillikten ziyade diğergam bir anlayışla hareket etmeleri, buna bağlı olarak dayanışma ve hayır anlayışının bir hayli gelişmesi sadece tesadüfi bir gelişme olmayıp cemiyetin sahip olduğu temel prensipler ve bunlara uygun çevre şartlarının tabii bir sonucudur.

Mahalle teşkilatı ve mahalle içinde oluşturulan oto-kontrol sistemi, ortak ihtiyaçların mahalle halkının katılımıyla ve kurulan vakıflar vasıtasıyla karşılanması gibi hususlar merkezden yönetimin aksine, etkin bir yerinden yönetim anlayışının ürünüdür.⁹¹ İhtiyaç-

⁸⁸ İnalçık, "İstanbul" maddesi, El²/IV, s.226.

⁸⁹ İnalçık, "İstanbul: An Islamic City" s.19.

⁹⁰ Osmanlı toplumunda ferdiyetçiliğin gelişimi konusunda bkz. Cemal Kafadar, "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature", *Studia Islamica*, LXIX (1989), ss.121-150.

⁹¹ Bu hususla ilgili olarak Turgut Cansever'in babası ile ilgili bir hatırası dikkat çekicidir:

.....

lar yerinde tesbit edilmekte, hızlı ve etkin bir şekilde karşılanmaktadır. Oluşturulan kurumlar da bu işleyişi sağlamaya yöneliktir.

Zikredilen örneklerde de görüldüğü gibi, mahalle sınırlarında olup biten herşeyin sorumlusu mahallede yaşayan ahalidir. Mahalle sınırları içinde, resmi otoritelerin müdahalesinin asgari düzeye indirildiği bağımsız bir yaşam sürdürülmektedir. Ancak, bu anarşi anlamında bir bağımsızlık değildir. Mahalledeki yaşam tarzının genel çerçevesi, cemiyetin kabul görmüş hukuki normları, gelenekler ve ahlaki prensipler tarafından oluşturulmaktadır. Bunun dışında ise, hayatın akışı tabii seyrine bırakılmakta, karşılıklı kefalet ve buna bağlı olarak ortaya çıkan oto-kontrole dayalı bir denetim ile de sistemin işleyişi sağlanmaktadır. Bu suretle kişilerin özel hayatının sınırları, mümkün olan en geniş alanda belirlenmektedir.

"... Velhasıl Bursa'ya geldik, bir sene, belki bir buçuk sene Bursa'daki evimize heyetler geldi. İçlerinde yaşlı insanlar vardı. Babamın odası olan orta sofadaki misafir kabul odasında, ondan bir şeyler rica ederlerdi. İhtiyarların ağladıklarını gördüm. 1940'lardan sonra, hikâyenin ne olduğunu babamdan dinledim. O yıl, 1928 yılında İçişleri Bakanlığının yetki yasasıyla birlikte, Belediyeler Yasası da çıkıyor. Gelen ihtiyarlar demiş ki; "Efendim, muhtar biz tayin edip biz azletmezsek, parasını biz vermezsek muhtara işimizi nasıl yaptırırız? Sokak bakıcısının parası bizim tarafımızdan verilmezse ne olur? Efendim bu insanların parasını bizim vermemizde ne kötülük var ki, hükümetimiz bu yetkiyi bizim elimizden alıyor? Ne kötülük var ki, bizi mahallemizi takip etmekten alıkoyuyor? Sonra efendim mahalleli, şehirli, şehrine, mahallesine bakmazsa, ilgilenmezse şehrimizin geleceği ne olur?" diye ağlarlarmış.", bkz. *İstanbul'un Dört Çağı İstanbul Panelleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s.115.